

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“
журналына әлавә

Азэрбајчан дили вэ эдэбијјат тэдриси

ИЈУЛ — СЕНТЈАБР

1985

№ 3 (123)

(МЕТОДИК МЭЧМУЭ)

Азэрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азэрбајчан мәктэби» журналына элавэ

БУ НӨМРЭДЭ

Азэрбајчан КП Мэркэзи Комитэсиндэ	
М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији һаггында	3
Ш. Микајылов — Мәктэб ислаһаты вэ эдэбијјат тэдриси сәһәсиндэ гаршыда ду- ран вэзифэлэр	4
Методика вэ иш тэчрүбәси	
Ә. Әфәндизадэ, Е. һәсәнова — Зәрф һаггында аңлајышларын формалашдырыл- масына даир	9
Н. Абдуллајев — Фе'л тэдрисиндэ орфоепик мәсәлэлэр	14
К. Багырова — Фонетика илә әлагәдар терминлэрини өјрәдилмәсинә даир	18
В. Гурбанов — Табелн мүрәккәб чүмлэлэрини тэдриси процесиндэ сөз бирләшмә- лэринә даир биллик вэ бачарыглардан истифадэ	20
С. һүсәјнова — Нитг инкишафында бәдни материал үзәриндэ тәһлилдән исти- фадэ һаггында	25
Ә. Чавадов — Исмин һалланмасына аңд аңлајышларын формалашдырылмасы	29
А. Мирзәјева, Л. Хачатурјан — Вилјам Шекспир вэ онун «Һамлет» әсәринин тэдриси	30
А. Әһмәдова — С. Рүстәмни «Гафурун гәлби» поемасынын тэдриси тэчрүбәсиндән	36
С. Гәндијев — Шифаһи халг эдэбијјаты нүмунэлэриндән истифадэ јоллары	38
А. Мәммәдов — Хүсуси интернат-мәктәбләрдә шакирдлэрин лүғәт еһтијатынын бәзи хүсусијјәтлэри	41
О. Пиријева — Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасына даир	44
Ч. Әлијева — Шакирд јазыларындакы тәкрарла әлагәдар нитг сәһвлэри һаггында	47
М. Баһарлы — Јарадычылыг тәшәббүсүндә	50
Рус мәктәбләриндә Азэрбајчан дилини тэдриси	
Т. Бабајева — Нитг инкишафы үзрә ишдә сәсләндирилмиш мәтиләрдән истифадэ	55
Синифдәнхарич вэ мәктәбдәнкәнар иш	
А. һачыјев — Эдэбијјат дәрнәјинин ишнин нечә тәшкил едирәм	57
Үзәјир һачыбәјов — 100	
Л. Гулијева — Ү. һачыбәјовун јарадычылығында ән'әнә вэ новаторлуг проблемни	58
Нәзәри гејдләр	
В. Балајева, С. һәтәмова — А. Сәһһәтин ушаг ше'рлэри һаггында	63
Л. Кәримов — Дилмизин лүғәт эәнкилијинин өјрәдилмәсинә даир	66
Консултасија	
Суаллара чаваб	68

В НОМЕРЕ

В ЦК КП Азербайджана	
О 175-летию со дня рождения М. Ф. Ахундова	3
Ш. Микяилов — Школьная реформа и задачи преподавания литературы	4
Методика и опыт работы	
А. Эфенди-заде, Э. Гасанова — Формирование понятий о наречии	9
Н. Абдуллаев — Орфоэпические вопросы в преподавании глагола	14
Г. Багирова — Об изучении терминов, связанных с фонетикой	18
В. Курбанов — Из опыта использования знаний и умений по словосочетаниям в процессе изучения сложноподчиненных предложений	20
С. Гусейнова — Об анализе работы над художественным материалом по развитию речи	25
А. Джавадов — Формирование понятий по склонению существительного	29
А. Мирзоева, Л. Хачатурян — Вильям Шекспир и об изучении его произведения «Гамлет»	30
А. Ахмедова — Из опыта преподавания поэмы «Сердце Кафуры» С. Рустамы	36
С. Гандияев — Пути использования примеров устного народного творчества	38
А. Мамедов — Некоторые особенности словарного запаса учащихся спецшкол-интернатов	41
О. Парнева — О формировании у учащихся научного мировоззрения	44
Ч. Алыева — О речевых ошибках, связанных с повторением в письменных работах учащихся	47
М. Багарды — В творческой инициативе	50
Преподавание азербайджанского языка в русской школе	
Т. Бабаева — Использование текстов работ, прослушанных по развитию речи	55
Внеклассная и внешкольная работа	
А. Гаджиев — Как я организую работу литературного кружка	57
Узун Гаджибеков — 100	
Л. Кузнецова — Традиционные и новаторские проблемы в творчестве У. Гаджибекова	58
Теоретические заметки	
В. Балаева, С. Хатамова — О детских стихах А. Сахатага	63
Л. Керянов — Об изучении словарного богатства нашего языка	66
Консультации	
Ответы на вопросы	68

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
 Телефоны: 93-13-45, 32-37-33

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

Азербайжан КП Мәркәзи Комитәсиндә

**М. Ф. АХУНДОВУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 175 ИЛЛИЈИ
 НАГГЫНДА**

Көркәмли мүтәфәккир, материаллист философ, Азербайжан әдәбијатынын классики, илли реалист драматуркијанын, театрын вә нәсрин банися, ишгилабчы демократ вә маарифчи Мирза Фәтали Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији 1987-чи илли ијулунда тамам олур. Бунула алагәдар олараг Азербайжан КП МК М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллијинә һазырлыг көрмәк вә ону кечирмәк үчүн тәшкилат комитәси јаратмышдыр.

Республика Јазычылар Иттифагы, Елмәр Академијасы вә Мәдәнијјәт Назирлији 1987-чи илли октябр-нојабр ајларында Бакида М. Ф. Ахундова һәср едилмиш тәнтәнәли кечә, Нахчыванда, Степанакертдә, Кировабадда, Сумгајитда, Шәкидә, Ләнкәрәндә әдәби-бәдли кечәләр кечирмәли вә гардаш республикалардан, харичи өлкәләрдән гонаглар дәвәт етмәлидирләр.

Азербайжан ССР Јазычылар Иттифагы вә Мәдәнијјәт Назирлији М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији илә алагәдар олараг Москвада тәнтәнәли кечә тәшкил етмәк барәсиндә ССРИ Јазычылар Иттифагына вә Мәдәнијјәт Назирлијинә тәклиф версинләр.

Республика Елмәр Академијасына, Мәдәнијјәт Назирлијинә вә Рәссамлар Иттифагына тәклиф олунмушдур ки, М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән јубилеј (стасионар) сәркисн һазырласынлар.

Республика Елмәр Академијасы вә Јазычылар Иттифагы Бакида вә Тбилисидә М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығына һәср едилән елми сессиялар кечирсинләр.

Республика Елмәр Академијасына, Јазычылар Иттифагына вә Дәвләтнәшркәмуна тапшырлымшыдыр ки, јубилејдәк ашагыдакы әсәрләрин бурахылмасыны тәмин етсинләр.

— М. Ф. Ахундовун фарс дилиндә «Кәмәлүддәвлә мәктублары» фәлсәфи трактаты—Мәркәзи «Наука» нәшријјатында;

— М. Ф. Ахундовун комедијаларынын топлусу—Мәркәзи «Искусство» нәшријјатында;

— «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поэмасы» (ајрыча китаб һалында)—он беш мүтәфит республика халқларынын дилләриндә;

— онун бәдли әсәрләринин бирчылдлији (алты комедија вә бир повест)—әрәб алифбасы илә Азербайжан дилиндә;

— М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы һаггында ишкисил, алман, франсыз, испан вә әрәб дилләриндә елми-күтләви очерк.

Республика Мәдәнијјәт Назирлији республиканын театрларында М. Ф. Ахундовун комедијалары әслсиндә јубилеј тамашалары һазырланмасы үчүн ләзими тәдбирләр көрмәлидир.

Республика Дәвләт Кинематографија Комитәсинә тапшырлымшыдыр ки, јубилеј күнләриндә республиканын кишотеатрларында М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы илә алагәдар филмләрин көстәрилмәсини тәшкил етсин.

Республика рабитә вә јерли сәнајә назирликләри үзәриндә М. Ф. Ахундовун тәсвири олан почт зарфини вә дөш яшанынын бурахылшыны тәмин етсинләр.

мәтләриндә деҗиләр: «...али вэ орта педагожи мәктәбләрнин дәрә планлары вэ програмлары җендән ишләниллини, һәҗатын тәләбләрн илә алағәләндирилсини. Тәләбләрнин педагожи-психоложи һазырлыг сәвиҗәсен жүксәлдилсини, практиканын тәшкили вэ мәзмуну җахшылашдырылсини». Бурадан да аҗдын олур ки, мұәллимин педагожи һазырлыгы үчүн һазырда һәзәрда тутулан вахт киҗәҗәт етмир. Буу республикамыздакы педагожи институтларын филологија факултәсиндә әдәбиҗәтын тәдриси методикасына периләп вахты да шамил етмәк ләзим кәлир. Бу сәһәдәки гүсурлар мәктәбләрдә апарылан педагожи тәчрүбәләрнин тәшкилиндә даһа аҗдын һәзәрә чарпыр. Бә'зән педагожи тәчрүбәҗә рәһбәрлик мұвафиг ихтиҗәс сәһибләрнин тапшырылмыр ки, бу да мұәллим һазырлыгына өз тәһһи тә'сирини чох аҗдын көстәрир. Фикримизчә, автомобил мұһәррикинни иш системә һаггында тәсәвүрү олмаҗан адам машыны идарә едә билмәдиҗи ки ми, педагожи процесин сирларина, әдәбиҗәтын тәдриси методикасынын сәһифик хүсусиҗәтләриндә дәриндән бәләд олмаҗан алим дә елм сәһәсини җахшы билмәсиндән асылы олмаҗарағ тәләбәни кәләчәҗини җахшы әдәбиҗәт мұәллими олмага истиҗамәтләндирә билмәз. Педагожи елмләрнин илдик ишкешәф сәвиҗәсиндә әлдә олунан елми нәтичәләрн, әдәбиҗәтын хүсусиҗәтләриндән ирәли кәлән методик мәсәләләрн һазыркы тәдрис планында көстәриләп вахта тәләбәләрә мәһимсәтмәк чәтиндир. Буна көрә дә җахшы әдәбиҗәт мұәллими җешидирмәк үчүн тәдрис планында елми-методик мәсәләләрн ишчәлиҗинә гәдәр ачмага имкан верән вахт аҗырмағ ләзимдыр. Еҗин заманда һәмни курсун апарылмасыны вэ тәләбәләрнин педагожи тәчрүбәсинә рәһбәрлиҗи тәсадүфи адамларә, һәтта елми-һәзәрн чәһәтдән һазырлыгы саҗылан, ләкин методик мәсәләләрә бәләд олмаҗан адамларә деҗил, биләвәсигә бу сәһәнин мұтәхәссисинә тапшырмағла мұәллим кадр-

ларынын һазырлыгына саҗгы көстәрмәк олар.

Али педагожи институтларда тәләбәләрн елми-методик чәһәтдән җахшы һазырламағ мәҗсәдилә әдәбиҗәтын тәдриси методикасы үзә курс ишн, диплом ишн вермәҗә диггәти артырмағ, дәвләт иштаһани үчүн тәртиб олунан билетләрә, бир саҗда оларә, әдәби-бәдни материалларын өҗрәдилмәсин мәсәләләрн илә алағәдар суал салмағ ишини хеҗринә олар, кәләчәҗини мұәллими ки ми формалашан тәләбәләрдә бу сәһәҗә гаршы мәс'улиҗәт һиссини артырар вэ методик мәсәләләрн даһа дәриндән өҗрәниҗә истиҗамәтләнди рәр.

Мұәллим кадрларынын кеҗиҗәтиндән, онларын елми-педагожи һазырлыг сәвиҗәсиндән данышаркәп илләрдән бәри мәктәбләрдә фәалиҗәт көстәрән, әдәбиҗәты тә'лим едән мұәллимләрнин җендән һазырланмасындан, онларын ихтисәсларынын артырылмасындан да кениш данышмағ ләзим кәлир. Бу олдуғча мұһүм мәсәләдир вэ педагожи ичтимәниҗәтдән хүсуси диггәт тәләб едир.

Фикримизчә, илләрдән бәри мәктәбдә фәалиҗәт көстәрән, тәчрүбәли әдәбиҗәт мұәллимләрнин ихтисәсыны артырарә җендән һазырланмасы, педагожи фәалиҗәти дөврүндә газәндыгы тәчрүбәнин педагогика, психолокија, филологија елмләрини сон һәлиҗәтләрн илә зәһкилләшдирилмәсин олдуғча мұһүм мәсәләдир. Бизчә, бу ән ази ки чәһәтлә шәртләшир. Биринчиси, мұәллим өзү һәҗатын тәләбләрн илә аҗглашмалы олур, дәрәсини җени тәләбләр әсәсиндә гурмағ үчүн ләзыми елми әсәсә җиҗәләшир. Икинчиси, һәр һансы мәктәбә җени кәләмиш кәпч әдәбиҗәт мұәллими истәр-истәмәз, өз ихтисәсы үзә тәчрүбәли мұәллимин тә'сирн алтына дүшүр, хүсусилә әдәбиҗәтынның бир сыра мәсәләләрнини (Фүзулинни җарадычылыг хүсусиҗәтләрнини, С. Ә. Ширванинин, М. Ә. Сабир шә'рләринни әдәбиҗәт һәзәриҗәсин аилаҗышларынын, о чүмләдән, әруз вәзини вэ онун бәһрләринни, бә-

дин җарадычылыг методларынын вэ с.) иштаһанда онларын тәчрүбәсиндән истиҗадә едирләр. Башга сөзлә, бир мұәллим ки ми ишдә—педагожи фәалиҗәтдә онларә әсәсләширләр. Бурадан аҗдын олур ки, тәчрүбәли мұәллимләрнин кәсб етдиҗи билик тәкчә өз ишинә деҗил, башгаларына да фәјдали истиҗамәт верир. Геҗд едиләп чәһәтләр республикамыздакы тәһкилләшдириә институтларында әдәбиҗәт мұәллимләрнин ихтисәсыны артырмағ мәҗсәдилә тәһкил олунан курсларда иш елми-педагожи истиҗамәтдә чәһлидирмағи тәләб едир. Фикримизчә, курсларын сәмәрәли тәһкилинә, һәр шәҗдән әвәл, мұәллимләрдә бу ишә марағ җаратмағдан башламағ ләзимдыр. Ачығ демәк ләзимдыр ки, мұәллимләрнин бә'зиләри тәһкилләшдириә курсларында олдуғча мараҗсыз иштирак едир, һәтта она чәлә ки ми бахырлар. Буна марағ о заман оҗанар ки, мұәллим курсун мәшғәләләриндә өзүнүн елми-педагожи сәһәдә һисс етдиҗи ештиҗачын аз вә җа чох дәрәчәдә өдәндиҗи гәһәттинә кәлсини. Башга сөзлә, мәшғәләләрнин мәзмунчә мұәсир елми, педагожи-психоложи тәләбләрә чәвәб вермәсин мұәллими марағландыран амилләрдән бири, бәләкә дә башлычасыдыр.

Тәһкилләшдириә курсларынын тәдрис планыны вэ програмларыны дәһигләшдириәк бир зәрурәт ки ми меҗдана чыхыр. Програмларда Азәрбаҗан әдәбиҗәтынның хүсусиҗәтләрн, өҗрәдилмәсиндә чидди чәтилик меҗдана чыхып материаллар үзәриндә ишини тәһкилинә даир методик мәсәләләр кениш җер тутмалыдыр, әдәби-бәдни материалларын өҗрәдилмәсинә даһа сәмәрәли тә'сир көстәрән актуал мәсәләләр (мәсәләп, мәти үзәриндә иш, фәһдаһили вә фәһләрәрасы алағә, һисни ахтарычылыг, тәдһигәтчылыг, проблемли вәзиҗәт вә с.) барәсиндә сөһбәт ачылмалы, әдәбиҗәт дәрсләриндә онлардан истиҗадә јолу илә тә'лимин оптималлашдырылмаасы вә с. мәсәләләрә курсларын програмында әсәс җер верилмәлидир. Илләрдән бәри тәһкилләшдириә курсларынын

ишини мұшаһидәдән бәлә бир гәһәтә кәләмәк олур ки, курсә дә'пәт олунмуш мұһазирәчиләр мұдавимләрин ештиҗачындан, програмын тәләбләрниндән ирәли кәлән мәсәләләрдән јох, өзүнүн даһа җахшы билдиҗи мәсәләләрдән сөһбәт ачыр, ләзымыг дәрәчәсиндән асылы олмаҗарағ өз тәдһигәт сәһәсиндән данышыр ки, бу да мұәллими марағландырмағ, онун ештиҗачыны өдәмир.

Тә'лимдә техникә вәситәләрдән истиҗадә мұәллимләрдән хүсуси һазырлыг тәләб едир. Бу сәһә мәктәб иштаһаты илә алағәдар хүсусилә актуаллыг газәныр. Догрудур, республикамызда тә'лимин техникә вәситәләриндән истиҗадәҗә марағ көстәрән Р. Очагов, С. Рүстәмова (Баки), М. Исмаҗылова, Ф. Дәмирчијева (Кировабад), Ә. Гәсимов (Товуз) вә б. ки ми әдәбиҗәт мұәллимләри вар. Ләкин әдәбиҗәт мұәллимләрнин бир һисни тә'лимин техникә вәситәләриндән (епидиаскоп, валчәлдыран, магнитофон вә с.) мәҗсәдјәлә истиҗадә едә билмирләр. Чох заман мұәллимләрнин истиҗадә бачарыгынын зәһфлиҗи үзүндән мәктәбдә тә'лимин техникә вәситәләрн дәрәсә кәтирилмир, истиҗадәсин гәлир. Фикримизчә, әдәбиҗәт мұәллимләрнин ихтисәсартырма курсларында бу сәһәҗә кениш җер верилмәли, формал оларә јох, әдәби-бәдни материаллар әсәсиндә нүмаҗиш етдириәкә мұәллимләрнин бу истиҗамәтдә һазырлыг сәвиҗәсин жүксәлдилмәлидир.

Мәктәб иштаһаты илә алағәдар гаршыда дуран вә һәлли вәчиб олан вәзиҗәләрдән бири дә мұәсир тәләби өдәҗә биләчәк методик әдәбиҗәтын һазырланмасы проблемидир. Мұәллимин методик һазырлыгы, һәр шәҗдән әвәл, әлдә олан методик әдәбиҗәтлә чох шәртләшир. Елә буна көрәдир ки, тә'лим методларынын тәһкилләшдирилмәсин иштаһатын әсәс истиҗамәтләриндә мұһүм вәзиҗә ки ми ирәли сүрүләрәк көстәриләр: «Тә'лимин формалары, методу вә вәситәләрн тәһкилләшдирилсини». Республикамызда бу вахта гәдәр әдәбиҗәтын тәдриси методикасы үз-

ра чиндан тэдгигатлар апарылмыш ва демэк олар ки, санбаллы вэсантлар чап олунараг мўаллимларин истифадэсине верилмишдир. Нэр бир дэрслик үчүн һазырланан методик рәһбәрликләр. Э. Гарабагынын «Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдрис методикасы», мўаллиф коллектив тәрәфиндән һазырланан «Орта мәктәдә әдәбијјат тәдрис» (икки чилдә) вә с. әдәбијјат мўаллимларинин ишине истигамәт верән чох фајдалы методик әсәрләрдир. Лакин мәсәләјә гаршыја гојулан вәзифаләр бахымындан јанашдыгда һәмин методик јазыларла мәһдудлашмаг олмас вә булар тәләби өләјә билмәз. Әввалән, програм вә дәрсликләрини јепиләшдирилмәси, педагожи-методик тәдгигатларын сон нәтичәләрини әдәбијјат тәдрис саһәсиндә јени тәдгигатлар апармаг, дөврүн тәләбини өләјә биләчәк, гаршыда дуран вәзифаләрини һәјәтә кечирилмәсинә истигамәт верәчәк әсәрләр һазырланыб мўаллимларин истифадәсинә верилмәлидир. Икинчиси, мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә мәктәблиләрини әмәјә, мўәјјән пешәјә олан марагыны артырмаг, мәнәви аламини зәркинләшдирмәк, естетик дујумларыны инкишаф етдирмәк кими чох мўһүм вәзифаләр ирәли сүрүлүр. Бу бахымдан да әдәбијјатдан тәлим материалы кими програма дахил олан бәдин әсәрләр методик чәһәтдән дејилән истигамәтләрдә ишләнмәли, мўаллимләрә методик үмумиләшдирмәләр верилмәлидир. Бу тәдгигатларда әдәбијјатын тәрбијәви тәсири диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр. Башга сөзлә, әдәбијјатын тәлим кәјфијәтинин јүксәлдилмәсинә хидмәт едәчәк методик тәдгигатларла бәрабәр, «әдәбијјат дәрсләриндә һәр би-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси», «әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин әмәксевәрлик тәрбијәси», «әдәбијјатын тәдрис просесиндә шакирдләрин естетик тәрбијәси», «әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мәнәви тәрбијәси» вә с. кими проблемләр дөврүн тәләби бахымындан тәдгиг олунмалы вә мўаллимин ишине ел-

ми-методик истигамәт верилмәлидир.

Мўаллимә методик истигамәтдән сөлибәт едәркән гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатдан тәлим материалын әјаниләшдирилмәсини тәмин етмәк дә гаршыда дуран пачиб мәсәләләрдәндир. Доғрудур, мәктәбләримиздә ајры-ајры бәдин әсәрләрлә әлағәдәр вәл јазылары вәр. Лакин пәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин палларын һазырланмасындан сонра бир нечә дәфә програмла дәјишиклик апарылмыш, јени әсәрләр дахил едилмишдир. Нәм дә һәмин паллар көһнәләш, өз јарарлыгыны итирмишдир. Ислаһатла әлағәдәр тәртиб олунан әдәбијјат програмларынын мәзмуну илә әлағәдәр јени вәл јазыларынын, тәдрис филмләринин вә диафильмләрин, еләчә дә блшга әјани вәспитләрин һазырланмасы тәхирәсалынмаз вәзифәләрдәндир.

Әдәбијјат тәдрис саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләрдән бири дә мәктәблиләрини әләвә, јахуд синифдәпхарич оху үчүн лазым вә зәрури олан бәдин әдәбијјатла тәмин едилмәсиндир. Мәктәб китабханаларында бу бахымдан чиндан гүсурлар мўшаһидә олунур: әдәбијјатдан шакирдләрин билијинини мөһкәмләндирилмәсинә, онларда коммунист әхлагынын формалашмасына көмәк едәчәк әсәрләр олдуғча аздыр. Буна көрә дә классик әдәбијјатдан, хүсусилә совет әдәбијјатындан марағлы нүмунәләрини ишләпәрәк «Мәктәб китабханасы» сәријасындан чап олунмасы актуал проблем кими диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр. Бәдин әсәрләри «Мәктәб китабханасы» сәријасындан чапа һазырлајаркан белә китабларә верилән тәләбләр пәзәрә алынмалы, мәктәблиләрин тәрбијәси бахымындан көздән кечирилмәлидир: шакирдләрә верилмәси лазым билимәјән сөз, ифадә, чүмлә, һәтта һиссә иһтисар едилмәли, чәтин сөзләр, хүсусилә классик әдәбијјатда поетик мәнә ифадә едән мисра, јахуд бейтләрә елә һәмин сәлифәнин ашагысында изаһ верилмәлидир.

Методика вә иш тәжрүбәси

ЗӘРФ ҺАГГЫНДА АНЛАЈЫШЛАРЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ

профессор,

Сәмира ҺӘСӘНОВА

Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мўаллими

35 / оғуз беш / мш
25 / ијурем беш / мш
Зерф

Киропабад мәктәбләринини бир чо-хунда б илдән артыг апардыгымыз мўшаһидә вә мўәјјәиләшдиричи експеримент материалларынын тәһлил-көстәрмишдир ки, VI—VIII синифләрдә шакирдләрин тәхминән 58 фаизи зәрфләри башга нитг һиссәләри илә гарышдырырлар. Нәмини нитг һиссәсини мәнә нөвләринә көрә мўәјјән етмәкдә исе даһа тез-тез сәһәләрә јол верирләр. Фикримизчә, бунун башлыча сәбәбләриндән бири дәрсликдә (С. Чәфәров, Ә. Фәрәхов, «Азәрбајчан дили», VI синиф үчүн, 1984) зәрфә анд перилмиш материаларын мәзмуну вә системиндәки чатышмазлығларла бағлыдырса, дикәр сәбәби һәмини нитг һиссәсинин оптимал тәдрис методикасынын кифәјәт дәрәчәдә тәдгиг олунмамасы илә әлағәдәрдыр.

Мәлумдур ки, морфолокијадан систематик курсда зәрф әсас нитг һиссәләри сырасында ән ахырда, даһа доғрусу, фе'лдән сонра өјрәдил-ир. Шүбһәсиз ки, бу, тәсадүфи дејил. Ахы зәрф биләваситә фе'ллә бағлы нитг һиссәсиндир. Бу нитг һиссәси һаггында анлајышын верилмәсиндә онун мәнә һәмини грамматик хүсусијјәти (фе'ллә бағлылығы) ән әсас координат кими һәминә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Башга сөзлә, бу, зәрф һаггындакы анлајышын мәһимсәдилмәсиндә ачар ролуну ојна-малыдыр. Лакин тәлим просесиндә зәрфин фе'ллә бағлылығына дикәр билик вә бачарығын мөһкәм-лијинә һанл олмаг үчүн мәсәләјә

бир гәдәр кенши фонда — әсас нитг һиссәләри арасында кы мәнтиги мүнәсибәт фонунда јанашмаг лазымдыр. Бу методик идеја зәрфә, еләчә дә дикәр нитг һиссәләри һаггындакы анлајышларын дифференциаллашдырылмасына, билликләрин системә салынмасы вә үмумиләшдирилмәсинә әлверишли имкан јарадыр.

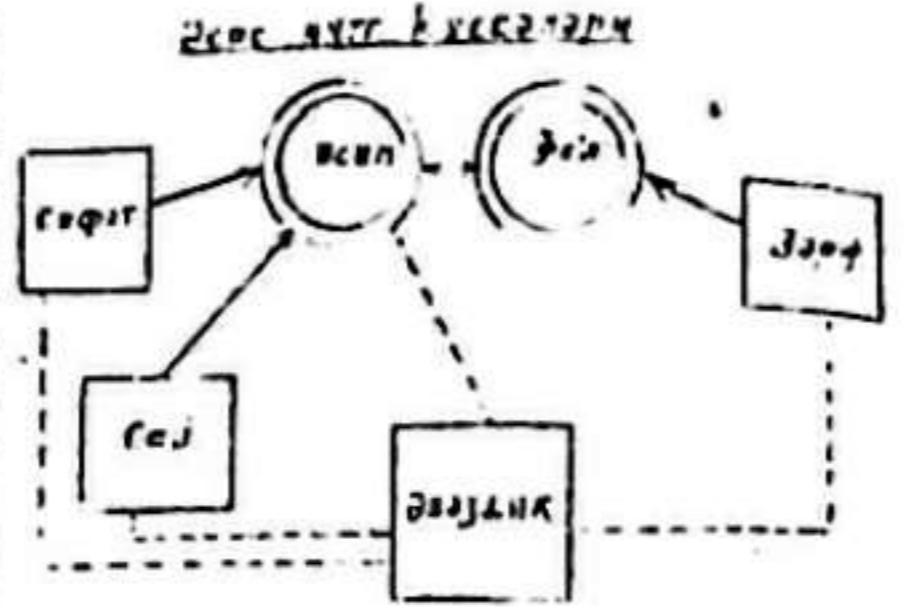
Көркәмли методист-алим В. А. Добромислов өз тәдгигатларында белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, грамматик анлајышларә анд тәрип-ләрини мәнтиги бахымдан дәрк олунмасы хүсуси характерли мўһакимәјә әсасланмагы тәләб едир; белә ки, һәмин тәрип-ләри дәрк етдир-мәк үчүн даһа кенши иш апармаг, чинс вә нөв фәргләрини ашкара чы-хармаг лазым кәлир. Нәр бир грам-матик тәрип мўәјјән элементләрини (әләмәтләрини) синтезиндән ибарәт олур ки, буларә анчаг анализ јо-лу илә дәрк етмәк мүмкүндүр (бах: В. А. Добромислов. О развитии логического мышления учащихся на занятиях по русскому языку, Уч-педгиз, М., 1956, сәһ. 8).

Бу фикрини доғрулуғуна шүбһә ола билмәз. Лакин һөкмән пәзәрә алмаг лазымдыр ки, грамматик ан-лајышлардан бир чоху бир-бири илә диалектик әлағәдәдир. Бу әлағәјә истинад етмәдән шакирдләри лази-ми анлајышларә мүкәммәл јијәлән-дирмәк чох чәтиндир. Грамматик ан-лајышларын мўәффәгијјәтлә мә-нимсәдилмәсиндә бу, чох мўһүм

шэртлэрдэн биридир. Мэхэ буну эсас тутараг зэрфэ даир анлажышын формалашдырылмасыны интенсивлэшдырмэк үчүн, һэр шейдэн эввэл, үмумијјэтлэ нитг һиссэлэри һаггындакы анлажышларын дэгиг шэкилдэ дифференциалашдырылмасына еһтијач дујулур. Бу мэгсэдлэ зэрфин тэдрисинэ аңд илк дэрсдэ шакирдлэрэ конкрет фактларэ эсасэн изаһ етмэк лазымдыр ки, бизи эһатэ едэн варлыг эшја вэ онун һэрэкэтиндэн ибарэтдир. Эшјасыз һэрэкэт, һэрэкэтиз исэ эшја јохдур. һансы эшја мөвчудурса, демэк, о, мүэјјэн һэрэкэтлэ баглыдыр. Мэсэлэн, Јер фырлашыр, буз әријир, су допур, ат гачыр, кагыз саралыр, дэмир пасланыр, тахта чүрүјүр, һава исинир (сојујур), горху азалыр (чохалыр), дүшүнчэ дэринләшир (эһифләјир) вэ с. Эшјаны ифада едэн сөзләр грамматикада исим, онун һэрэкэтин билдирән сөзләр исэ фе'л адланыр. Дилимнэдэ ишләһән сөзлэрин әксарийјәти бу ики нитг һиссэсинэ андир. Эсас нитг һиссэлэринэ анд башга сөзлэрин бир гисми исимлэрлэ, бир гисми исэ фе'ллэрлэ баглыдыр. Сифэтлэр эшјаны (исим) эләмәтини, сәјлар исэ мигдарыны вэ сырасыны билдирир. Демэк, сифэт дэ, сәј билаваситэ эшја илә (исимлэ) баглыдыр. Елә сөзлэр дэ вар ки, онлар анчаг һэрэкәтин эләмәтини, еләчэ дэ ичра заманыны, ичра јерини вэ с. билдирир; бунлар зэрф адланыр. Эвзэлик исэ конкрет олараг һеч бир эшјаны адыны, јаху эләмәт вэ кәмијјәтин вэ с. билдирмир; исим, сифэт, сәј вэ зэрфлэри әвэз едир: о, бу, мән, сиз, кимсэ, филианкэс, өзүм, ким, нэ, һара, нечэ вэ с. Биз «О, кәлдн» дедикдэ кимэ исэ, «һансы бина даһа көзәлдир» дедикдэ биналардан һансына исэ ишарэ едилдијинэ дигтәтинизн чәлб едирик.

Эсас нитг һиссэлэрини бир-биринэ мүнасибәтини әјани олараг ашагыдакы схем (чәдвэл) эсасында изаһ етмэк даһа сәмәрәли нәтичэ верир.

Бу схем ири чәдвэл шәклиндэ һазырларкән «исим» вэ «фе'л» сөз-

лэрини јазылдыгы ханэлэри ачыг ырмазы рәнкдэ; исим ханәсини һашијәсини, һабелэ сифэт вэ сәј ханэлэрини ачыг-көј; фе'л ханәсини һашијәсини вэ зэрф ханәсини ачыг-сары рәнкдэ; эвзэлик ханәсини исэ ачыг-гәһвәји рәнкдэ вермэк мәсләһэт көрүлүр. Әлбәттэ, башга рәнклэрдән дэ истифада етмэк олар, ләкин сечилән рәнклэр схемдәки фәргли вэ охшар чәһәтлэри әкс едирә билмәлиндир.

Чәдвэл үзәриндэ шакирдлэрлэ мэгсәдјөнлү иш апармаг үчүн мүшәһидэ вэ мүсаһибә методларында, мүһакимәјүрүтмә вэ дил фактларыны тәһлилиндән кениш истифада етмэк оптимал нәтичэ верир.

Мүәллимин тәклифи илә шакирдлэр әввәлчә чәдвэл үзәриндэ мүшәһидэ апарыр, сонра нэ кими нәтичәлэр чыхардыларыны сөјләјирлэр. Мүхтәлиф чаваблар алыныр. Синифдэ чанлы мүбаһисәләр кедир; һәттә шакирдлэрдән бири дикәрини фикринэ өз е'тиразыны билдирир. Мүәллим јери кәлдикчә өз репликалары, суаллары илә мүбаһисәни даһа дэ кәскинләшдырир.

Гејд етмэк лазымдыр ки, бу процесдэ синифдэ бир гәдәр сәс-күј јаранмасы мүәллимин нараһат етмәмәлиндир. Нәзәрә алмалыдыр ки, чанлы мүбаһисә дәрсэ хош әһвал-руһијјә кәтирир, бүтүн синифи фаал ахтарыша чәлб едир.

Алипан чаваблар мүәллими разы салмадыгда (белә дэ олар) проблемн һәлл етмэк үчүн о, мүсаһибә методундан истифада етмәјә нэ фактлары тәһлилинэ кечир.

— Чәдвәлдэ нэ үчүн исим вэ фе'л нитг һиссэлэри инсбәтән ири ханэлэрдэ кәстәрилмишдир?

Мүәллим алдыгы чаваблары үмумиләшдырәрәк гејд едир ки, эсас нитг һиссэлэри ичәрсиндэ исим вэ фе'л бир нөв «апарычы» рол ојнајыр. Әввәлән она көрә ки, дилимизн дүгәт тәркибиндэ исим вэ фе'ллэр даһа чоходур, бунлар грамматик хүсусијјәтлэринэ көрә дэ чох эәкиндир. (Мүәллимин тәклифи илә шакирдлэр һәмни нитг һиссэлэрини грамматик хүсусијјәтлэрини—эләмәтлэрини јадларына салыр, сәдалајырлар).

Даһа сонра мүәллим изаһ едир: икинчи сәбәб бунула эләгәдардыр ки, дикәр нитг һиссэлэриндән сифэт вэ сәј билаваситэ исимлэ, зэрф исэ фе'ллэ баглыдыр. Бунә көрәдир ки, сифәтэ вэ сәја белә тәрифләр верилир: «Эшјанын (јә'ни исим) эләмәтини билдирән нитг һиссәсинэ сифэт дејилир», «Эшјанын (јә'ни исим) мигдарыны вэ сырасыны билдирән нитг һиссәсинэ сәј дејилир». Зэрфә исэ белә тәриф верилир: «Һэрәкәтин (јә'ни фе'ли) ичра вәзијәтини билдирән нитг һиссәсинэ зэрф дејилир».

Мүәллим сорушур:—Бәс эвзэлијин дикәр нитг һиссэлэринэ мүнасибәти һаггында нэ дејә биләрсиниз?

Шакирдлэр чәдвәлә бахыб мүхтәлиф чаваблар перирлэр.

Мүәллим алипан чаваблары үмумиләшдырәрәк гејд едир ки, эвзэлик, бир нөв, нейтрал нитг һиссәсидир; о, һеч бир нитг һиссәси илә баглы олмур, онлары јалныз эвзэ едән сөзләр кими тәзаһүр едир.

Бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг етмэк үчүн фактлар кәтирилир вэ мүһакимә јолу илә нәтичә чыхарылыр ки, мэсәлән, шәхс эвзэликлэри, гејри-мүэјјән эвзэликлэрини бир чоху, ким? нэ? вэ с. суал эвзэликлэри исим; о, бу ишарэ эвзэликлэри, нечә? нэ чүр? һансы? суал эвзэликлэри сифәти; нечә? нэ вахт? һачан? вэ с. эвзэликлэри зэрфи әвзэ едир...

Эсас нитг һиссэлэрини бир-биринэ мүнасибәтини әјани вәсант үзәриндэ ачмагла эләгәдар апары-

лан иш процесиндэ шакирдлэр һәмни нитг һиссэлэри арасындакы диләктик вәһдәтин характерини даһа ајдын вэ даһа јохшы дәрк едирлэр. Бу исэ зэрфә даир анлажышларын верилмәси вэ формалашдырылмасыны оптималашдырмагда чох мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, бу заман шакирдлэрдэ зәрфи башга нитг һиссэлэриндән фәргләндирән ики хүсусијјәт һаггында ајдын тәсәввүр јараныр: зэрф фе'ллэ баглы нитг һиссәсидир, о, һэрәкәти мүхтәлиф чәһәтлэрдән эләмәтләндирир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, зәрфин бу хүсусијјәтлэри тәрзи-һэрәкәт вэ гисмән дэ кәмијјәт зэрфлэриндэ өзүнү даһа ајдын бүрузә верир. Одур ки, зэрф һаггында илк анлажышын верилмәсиндэ мисаллары мэхэ бу нөвлэрә анд сөзләр сырасындан сечмэк даһа мэгсәдәмүвафигдир. Өзү дэ јахшы олар ки, мүәллим сифәти тәдрис едәркән ејни бир эшјаны (исим) мүхтәлиф чәһәтлэрдән эләмәтләндирә билән сифәтлэрә анд нүмунэлэрә истинад етдији кими, зәрфин тәдрисиндэ ејни бир һэрәкәти (фе'ли) мүхтәлиф чәһәтлэрдән эләмәтләндирән зэрфлэрә анд дэ нүмунэлэрдән истифада етсин. Мәсәлән:

1. Диггәтлэ, мäs'улијјәтлэ, үздән, алајарымчыг, дәриндән, сәбирлэ, тез-тез, һәрдәнбир... (јохламаг).
  2. Ағыр-ағыр, јаваш-јаваш, тәрлитәрли, тәләсә-тәләсә, сүр'әтлэ, үрәкдән, диггәтлэ, стахановчасына, охуја-охуја, сөјләпә-сөјләпә, һәвәслә... (ишләмэк).
  3. Астадан, учадан, сәтир-сәтир, диггәтлэ, үздән, севинә-севинә, дүшүнә-дүшүнә, бир-бир, севинчлэ, сәбирлэ... (охумаг).
  4. Икидчәсинә, мәрд-мәрдәнә, гәһрәмәнлыгла, һүнәрлэ, чәсарәтлэ, еһтијатла, јаралы-јаралы, үзбәүз... (дөјүшмэк, вурушмаг).
  5. Достчасына, севинчлэ, һәјәчанла, тәнтијә-тәнтијә, бир-бир, дәстә-дәстә... (гаршыламаг) вэ с.
- Белә зэрфлэри (тәрзи-һэрәкәт вэ кәмијјәт зэрфлэрини) фе'лэ анд олмасына вэ суалына көрә мүэјјәнләндирмәкдә шакирдлэр бир-о гәдәр дэ чәтинлик чәкмирләр. Башлы-

ча чэтиналк һәм сифэт, сај, һәм дэ зэрф олзи сөзлэрин (јахшы, көзэл, чох, хејли вэ с.) дэрк едилмәсиндә гаршыја чыхыр.

Бурада бир мһһүм методик мәсәләјә тохунмагы вачиб һесап едирик. Мүшәһидәләр көстәрир ки, чохдан бәри методик әдәбијјәтдә өз әксини ташмыш олан төвсијә әсәси мүәллимләрни бир чоху зәрфин тәдрисинә һәм сифәт, һәм дэ зәрф олан сөзләрни мүғәјисәли тәһлилиндән башлајыр; әксәр һалларда булу пробләмли ситуасија шәклиндә гаршыја гојурлар. Мәсәләп, мүәллим «Адил јахшы шакирддир», «Адил јахшы охујур» чүмләләрнин тахтада јазыб, онлардан һәр бириндә «јахшы» сөзүнүн һансы нитг һиссәсинә анд олдуғуну мүәјјәләшдирмәји сифә тәклиф едир. Ејни бир чаваб алыныр:—Сифәтдир. Мүәллим икинчи чүмләдәки «јахшы» сөзүнүн дэ сифәт олдуғуну әсәсләндирмагы тәклиф едир. Шакирдләр чәтиклик гаршысында галырлар. Беләликлә, зиддијјәт јараныр; мүәллим шакирдләрни диггәтини јени мөвзуја чәлб едир...

Әлбәттә, јени мөвзунун тәдрисинә проблемли вәзијјәт јаратмадан башламаг чох әлиеришлидир. Ләкин проблемни јухарыда көстәрилән шәкилдә гојулушу VI синифдә зәрф һаггында илк апләјишын верилмәси мәғамы үчүн һеч дә мәгсәдәујгун дејил. Опа көрә ки, белә һалда дил тәһлиминдә чох мһһүм олан үмумидән хүсусијә методик принципна ријәт едилмәсинин вачиблији унудулур. Бәзи сөзләрни (јахшы, пис, көзәл, хејли, чох вэ с.) һәм сифәт, јахуд сај, һәм дэ зәрф олмасы хүсуси һалдыр. Буну бүтүн зәрфләр үчүн үмуми хүсусијјәт киими нәзәрдә тутмаг, зәрф һаггында апләјишын верилмәсини мәһз бу иптәдә башламаг һәм нәзәри, һәм дә методик бәхымдан сәһвдир. Одур ки, бу нитг һиссәсини тәдрисинә зәрфин үмуми грамматик хүсусијјәтләрни мәнимсәтмәкдән башламаг ләзимдыр. Јени мөвзунун өјрдилмәсиндә шакирдләрни диггәти елә нүмунәләрә (дидактик материал) чәлб едилмәлидир ки, онлар

зәрфин өзүнәмәхәсус хүсусијјәтләри илә фәргләнән бир нитг һиссәси киими таныја билениләр. Әкә һалда, шакирдләрни диггәти «әсәс һәдәфдән» јајна биләр. Онлар зәрф һаггында мүәјјән апләјиша јијәләндикдән сонра нөвбәти дәрсләрдә тәдричән һәм сифәт пә ја сај, һәм дэ зәрф олан сөзләр үзәриндә иш апарылмасына ләзими диггәт јетирилмәлидир.

Үмумијјәтлә, нәзәрә алмаг ләзимдыр ки, зәрф өз грамматик тәбиәтинә мәнимсәнилмәсинә көрә мүрәккәб характерли нитг һиссәлидир. Шакирдләр дикәр нитг һиссәләринә нисбәтән, зәрфләри фәргләндирмәк бачарыгына о гәдәр дә асан јијәләнмирләр. Буна зәрф һаггында јалпыз үмуми апләјиш верилмәси илә наил олмаг мүмкүн дејил. Бу апләјишын мөһкәмләндирилмәси вә формалашдырылмасында зәрфлә әләгәдәр сөз јарадычылығына вә зәрфин мә'начә нөвләринә анд верилән билик вә бачарыглар да чох мһһүм рол ојнајыр. Белә ки, шакирдләр дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси јоллары илә таныш олдугча зәрфләри структур әләмәтләринә көрә дә фәргләндирмәји өјрәнирләр. Мәсәләп, јахшы јалда сахлајырлар ки, -часына² (јолдаш-часына, дост-часына, икидчәсинә, горхаг-часына вә с.), -дан² (астандан, бирдән, гәфилдән, бәркдән вә с.), -јана (сајмазјана, зарафатјана, достјана, әркјана вә с.), -лә² (чәсәрәтлә, һәвәслә, мәһарәтлә, ајларла, саатларла вә с.) шәкилчиләри зәрфләри башга нитг һиссәләриндән фәргләндирир. Јахуд өјрәнирләр ки, ејни сөз формаларынын тәкрарындән әмәлә кәлән (дефислә јазылан) мүрәккәб сөзләрни әксәријјәти (гача-гача, тез-тез, ачы-ачы, охуја-охуја, бир-бир, беш-беш вә с.) зәрфләрдән ибарәтдир. Әлбәттә, бу сәһвдә апарылачаг ишнн сәмәрәлилији дидактик материалларын зәнкәиллији вә дүшүндүрүчү олмасындан чох асылдыр.

Зәрфин мә'начә нөвләри, хүсусән јер пә заман зәрфләри үзрә практик иш апараркән мүғәјисә пријомундан истифәдәјә хүсуси диггәт јетир-

мәк ештијачы мейдана чыхыр. Бу процесдә шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдыр ки, һ ара? һ ара ја? һ ара да? һ ара да и? суалларына чаваб олан исимләр дә јер билдирир, ләкин булар јенә дә конкрет ошја мә'насыны ифадә етмәкдән галмыр; мәсәләп: мешәјә, мешәдән, тарла, тарлада, отага, чардагда вә с. Јер зәрфләри исе һеч бир ошја мә'насыны билдирмир, јалпыз һәрәкәтин ичра јерини әләмәтләндирир; мәсәләп: јухары (галхмаг), ашагы-ја (енимәк), бәридә (дајанмаг), сага (дөнмәк) вә с.

Заман билдирән исимләрдә заман зәрфләринин фәргләндирилмәсиндә дә тәхминән ејни мәнтиги-семантик мүғәјисәдән истифадә етмәк олар. Дил фактларынын тәһлили әсәсиндә шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдыр ки, ил, ај, баһар, гыш, пајыз киими сөзләр заманла әләгәдәр ошја мә'насыны ифадә едиб иә? суалына чаваб олдугда исим, ошја апләјишы илә бағлы олмајыб һәрәкәти замана көрә әләмәтләндирдикдә вә иә вәхт? һ ачан? иә заман? суалларына чаваб ердикдә зәрф олур (јер зәрфи). Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк: «Ај доланыр», «Ил узаныр», «Баһар јахынлашыр», «Пајыз аз галыр», «Кечәдән хејли кечмишди» чүмләләриндә гара һәрфләрдә фәргләндирилмиш сөзләр заман билдирән исимләрдир.

«Ајда ики дәфә кәндә кедирәм», «Пајызда һавалар сојујур», «Мән-

ләрини тәдрисиндә мүвафиг мә'на группарына дахил олан сөзләрин кәмијјәт фәргинә шакирдләрни диггәтини хүсуси олараг чәлб етмәк ләзимдыр. Онлар билмәлидирләр ки, бу нитг һиссәсини әһатә едән сөзләрин бөјүк әксәријјәти—тәхминән 95 фәзи тәрзи-һәрәкәт зәрфләриндән ибарәтдир. Јер, заман, кәмијјәт зәрфләринә дахил олан сөзләр исе о гәдәр аздыр ки, онлары һәтта бир-бир сәвилмаг дә мүмкүндүр. Мәсәләп: јер зәрфләри: ирәли, кери, ичәри, бајыр, јухары, ашагы, бәри, ора, бура...; заман зәрфләри: инди, сонра, сабаһ, бу күн, срагакүн, билдир, инишил, күнорта, сәһәр, ахшам, күндүз, чохдан, индичә, илләрдә, ајларла, күнләрдә, күндән-күнә, илдән-илә, ајдан-аја...; кәмијјәт зәрфләри: аз, азча, чох, олдугча, хејли, ләзимынча, дедикчә, бир-бир, үч-үч...

Зәрфин мә'начә нөвләрини әһатә едән сөзләрин бу «кәмијјәт мәнзәрәсини» шакирдләрә ашагыдакы әјани вәсәит үзәриндә мәнимсәтмәк тәчрүбәдә сәмәрәли нәтичә верир.

Нәтичә олараг гејд етмәк истәрдик ки, биз бу мәғаләдә зәрф һаггында апләјишлары формалашдырмагын јалпыз бәзи нәзәри-практик мәсәләләриндән үмуми шәкилдә бәһс етмәк мәгсәдинн гаршыја гојмушуг. Бу нитг һиссәсини тәдриси сәһвсиндә һәлә дә дүјүнлү мәсәләләр чохдур. Булары ачмаг, зәрфлә әләгәдәр билик, бачарыг вә вәрдишлә-

Зәрфин мә'начә нөвләри

Сәјид Иовриз

Тәрзи-һәрәкәт зәрфләри	Һәвәслә, һәрәтлә, һәзәчанла, сур'әтлә, есимәчә, рәһимчә, чәсинә, дост-часына, зарафатјана, јанашича, учадла, бәркдән, үзбәүз, чијни-чијинә, тез-тез...
Јер зәрфләри	Ирәли, кери, ичәри, ашагы, јухары, бәри, ора, бура...
Заман зәрфләри	Дүнән, бу күн, сабаһ, ахшам, кечә, билдир, инишил, күнорта, срагакүн, вахташыр, чохдан, илдән-илә...
Кәмијјәт зәрфләри	Аз, чох, азча, хејли, ләзимынча, бир-бир, үч-үч, достә...

зил башына кечә чатдыг», «Тарладан ахшам гајытдыг» чүмләләриндә исе фәргләндирилән сөзләр заман зәрфләридир.

Үмумијјәтлә, зәрфин мә'начә нөв-

рини оптимал формалашдырылмасы јолларыны дәриндән тәдгиг етмәк методика елминизин гаршысында дуран мһһүм проблемләрдән бири-

Надир АБДУЛЛАЕВ

В. И. Ленин адына АПИ-ний доктори

Эдэби тэлэффүзүн даһа чох баг-лы олдугу сабалардан бири дэ морфоложијадыр. Морфоложија тэдри-синда эдэби тэлэффүз үзрә иш, әсә-сән, яки истигамәтдә апарылыр: а) фонетика дәрәһәндә практик јо-ла верилмиш орфоепик биллик вә ба-чарыглары ајры-ајры иитг һиссә-ләринә аид характер нүмунәләр үзә-риндә тәтбиғи вә бу јолла эдәби тә-лэффүз вәрдишләрини инкишаф етдирилмәси; б) эдэби тэлэффүзү јазылышын аид фәрғли олан сөз вә шәкилчәләрн дүзкүн дејилмишнн өјрәдилмәси.

Мә'лумдур ки, грамматик-морфо-ложи шәрәитдә сөзләрин сонундаки сәсләр һәмнн сөзләрин шәкилчи гә-бул етмәси, башга сөзә гошулмәси вә јанәшмәсидән асылы олараг дә-јишир, јазылышын аид фәрғли дејил-лир вә охунур. Бурадан да морфо-ложи шәрәитлә алағадар бир сыра орфоепик гәјдалар јараныр ки, он-ларын хәјли һиссәси фе'лин тәләф-фүзү илә бағлыдыр. Фе'л тэдрисин-дә тәләффүз үзрә иш апармағын э-рурилији програмда хүсуей олараг гәјд олунмушдур. Она көрә ки, фе'л-ләртә бағлы орфоепик нормалары өјрәтмәдән шакирдләрин иитг мәдә-нијјәтинн, хүсуей ифадәли оху ба-чарығын тәләб олунан сәвијјәдә инкишаф етдирмәк олмас.

Тәәссүфлә гәјд етмәлијик ки, ди-кар иитг һиссәләриннн тэдрисиндә олдуғу кими, фе'лләр дә өјрәдиләр-кән орфоепик мәсәләләрә истәнилән дәрәчәдә фикир верилмир; орфогра-фијасы орфоепијасындан фәрғли олан морфемләринн јазылыш вә де-јилиши, сәс вә һәрф тәркиби тутуш-дурулуғу, онларын арасындаки фәрғли чәһәтдән көстәрилмир. Ша-кирдләрә фе'лләрнн данышығ вә охудаки тәләффүз гәјдаларина да-ир нүмунәләр (хүсуей эдэби әсәр-ләринн диктор вә актјор охусундан ибарәт нүмунәләр) верилмир. Мү-

аллимнн нүмунәви охусунда белә-чоғ вахт фе'лләрнн эдэби тәләффү-зүннн позулмасы һаллары өзүнн көстәрилр. Бүтүн буларын нәтичә-сидир ки, шакирдләр (һәтта радио-вә телевизия верилмишләриндә иш-тирақ едән шакирдләр) өз данышығ-ы охуларында орфоепик тәләффүз гү-сурларына, хүсуей дә фе'лләрлә бағлы үзүләрә тез-тез јол верир-

Фе'лләрлә бағлы орфоепик мәсә-ләләр кенишдир вә онларын һәмн-сы һагғында бу мәғаләдә данышмағ, шүбһәсиз ки, гәјри-мүмкүн дүр. Бу-рада даһа үмуми характер дашы-лан, башга сөзлә, фе'линн бир нечә-күтәүрә дәрәһәндә тәләффүзүндә өзү-нн көстәрилр орфоепик нормалар вә онларын өјрәдилмәси мәсәләсиндән гисача сөһбәт ачмағ мәғсәдн гар-шыја гојулмушдур.

Программа көстәрилән вә өјрә-дилмәси тәләб олунан орфоепик мә-сәләләрдән бири ачығ сәнтлә битән фе'лләрнн тәләффүзүдүр. Бу гәјдә-ја көрә а, ә сәнтләри илә битән фе'л-ләрә сәнтлә башланан шәкилчи ар-тырылдығда сөз сонундаки сәнтләр (а, ә сәнтләри) әһәнк ганупуна уј-ғун шәкилдә мүвафиғ гапалы сәнт-ләрдән бири илә (ы, и, у, ү) әвәз олунараг тәләффүз едилр. Мәсә-лән: башлајырам—[башлыјырам], ишләјирәм—[ишлијирәм], көзләјә-чәм—[көзлүјәчәм], јоллајачағам—[јоллујачағам] вә с. Сону а, ә сәнт-ләри илә битән фе'лләр индикн вә кәләчәк заманда, арзу, ләзым фор-малары үзрә бүтүн шәхсләрдә, әмр формасы үзрә I шәхсин тәк вә чә-миндә, II шәхсин чәминдә бу орфо-епик гәјдә әсасында тәләффүз олу-нур. һәмнн фе'лләр гәти-кәләчәк заманда, әмр вә арзу формалары-нын (әмр формасы I шәхс тәк вә II шәхс чәмдә) инкариндә дә бу ор-фоепик гәјдәја (инкар шәкилчисин-дәки сәнтнн даралмасына) ривәјәт

олунур. Мәс.: алмајачағам—[алмы-јачағам], көрмәјим—[көрмүјим], көзләмәјәм—[көзләмијәм] пә с. Ин-дикн заман фе'ли сифәтләри (сәнт-лә битән сөзләрдә), -арағ², -анда² вә с. шәкилчили (сәнтлә башланан шәкилчили) фе'ли бағламалар тәс-диг вә инкардә тәләффүз едиләркән дә бу орфоепик гәјдәја әмәл олун-малыдыр. Мәс.:

Ј а з ы л ы р :   Д е ј и л и р :

ишләјән (адам)   [ишлијән]

ағлајән (ушағ)   [ағлыјән]

әјилмәјән (дәмир)   [әјилмијән]

башлајарағ   [башлыјарағ]

ишләјәндә   [ишлијәндә] вә с

Мә'лумдур ки, инкар фе'лләр ин-дикн заманә көрә дәјишдидә ин-кар шәкилчисиннн сәнтн дүшүр; мәс.: ал-м(ә)ыр, ишлә-м(ә)ир вә с. Шифаһи иитдә исә белә фе'лләр јә-зылдығы кими тәләффүз олунур. Лакин ше'р дилиндә индикн зама-нын инкары әксәр һалларда инкар шәкилчисиннн сәнтн ихтисар олун-мадан ишләдилр. Белә фе'лләр тә-лэффүз едиләркән инкар шәкилчи-синнн сәнтн мүвафиғ гапалы сәнтлә әвәз олунур. Мәс.: поэмајыр—[поз-мур], дөлмәјир—[дөnmүр] вә с.

Фе'лләрлә алағадар орфоепик гәј-далардан бири дә иди, имиш һиссә-чикләриннн тәләффүзү илә бағлы-дыр. Мә'лумдур ки, иди, имиш кеч-миш заманы әмәлә кәтирән грамма-тик вәснә кими һәм фе'лләрдән, һәм дә башга иитг һиссәләриндән сонра ишләнилр. Бу көмәкчи фе'лләр сәнтлә битән сөзләрә гошулдугда онларын («иди», «имиш») әвә-линчи сәнтн дүшүр; сөзүн сон сәнт-ти ачығ оларса е, гапалы оларса и сәсинә чеврилр вә өзүндән сонра] әләвә едиләрәк тәләффүз олунур. Мәсәлән: аия иди—[анејди], тәлә-бә имиш—[тәләбејмиш], сөкәси идим—[сөкәсијдим], гурасы идим—[гурасыјдым], сөкмәли идим—[сөк-мәлијдим], олмалы иди—[олмалиј-ди], көзләјә идим—[көзлүјәјдим], охуја идим—[охујәјдим], олса идим—[олсејдим], көрсә идим—[көрсәјдим] вә с.

Булардан башга, заман, шәхс вә хәбәр шәкилчиләриннн тәләффүзү илә бағлы бир сыра орфоепик гәјдә-ләр дә вар ки, фе'лин тэдрисиндә онлары дә нәзәрә алығ пачибдилр. Белә гәјдалардан икисинн гәјд едәк.

I Фе'лин индикн вә гәјри-гәти кә-ләчәк заманлары III шәхсин чәмин-дә ишләндидә заман шәкилчисин-нин сәнтн (р сәнтн) л илә әвәз-ләнәрәк тәләффүз олунур. Мәс.: бил-лирләр—[биллиләр], көрүрләр—[көрүлләр], данлајырлар—[данли-јыллар], сүрәрләр—[сүрәлләр], ал-гышлајырлар—[алгышлыјаллар] вә с.

2. Гәти-кәләчәк заман шәкилчи-синә I шәхс тәк шәкилчисн битиш-дирилдикдә заман шәкилчисиндәки г, к вә шәхс шәкилчисиннн әвә-линдәки а, ә сәнтләри тәләффүздән дүшүр. Мәс.: сахлајачағам—[сах-лыјачағам], көзләјәчәјәм—[көзлү-јәчәјәм], биләчәјәм—[биләчәјәм] вә с.

Фе'лләрә мәхсүс тәләффүз форма-ларынын өјрәдилмәси үсуллары вә јоллары мүхтәлифдилр. һәмнн нор-малар, һәр шејдән әвәл, фе'линн мү-вафиғ мөвзулары тэдрис олунаркән изаһ едилмәли вә мәннмәдилмәли-дилр. Фәрз едәк ки, фе'линн заманла-ра вә шәхсә көрә дәјишмәси һагда шакирдләрә мә'лумат верилр, ја-худ бу барәдә билликләр тәкрар јо-лу илә јада салыныр, мөһкәмләнди-рилр. Бу заман фе'лләрнн индикн заманда (еләчә дә кәләчәк заман-да) дүзкүн тәләффүзү мәсәләси мү-әллимнн дигтәтиндән јазынмагалы-дыр. Индикн заманда фе'лләрнн шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишмәси өјрәдиләркән сону ачығ сәнтлә би-тән фе'лләрдән дә (башламағ, иш-ләмәк, үтүләмәк, јухуламағ вә с.) нүмунә кими истифадә олунмалы, һәмнн фе'лләр шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишдирилиб тахтада јазды-рылмалы, мүвафиғ орфоепик гәјдә-ја ујғун олунмалы, јазылышы илә тәләффүзү арасындаки ујғунлуғу вә бу ујғунсузлуғун һансы сәс вә һәрф-лә бағлы олдуғу мөјҗәләнләшдирил-мәлидилр. Бурада дүзкүн тәләффүз нүмунәсинн мүәллимнн өзү вермәли вә ја бу мәғсәдлә фономүнтәхәбат

материалларыннан истифадә едилмәлидир.

Фе'л бәһсинин тәдрисиндә тәтбиг олунан һәр бир иш нөвүндә әдәби тәләффүз диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр. Хүсүсилә грамматик тәһлил заманы орфоепик мәсәләләрә кениш јер верилмәлидир. Мәсәләк, тутак ки, шакирд чүмләдәки «ишләјирәм» сөзүнү морфоложи чәһәтдән тәһлил едир. О, һәмни сөзүн тәләффүзү илә әлагәдар кәстәрмәлидир: «лә сөздүзәлдичя шәкилчиси [-ли] шәклиндә тәләффүз олунур. Бу сабабдән «ишләјирәм» сөзүнүн јазылышы дүзкүн тәләффүзүндән фәргләнир; јазылыр: ишләјирәм, дејилр: [ишлијирәм]. Јазылышы дүзкүн дејилишинләи фәргли олан ди-кәр морфемләр һаггында да шакирд морфоложи тәһлил заманы тәләффүз вә јазылыш үзәриндәки мүшәһндәсинин нәтичәсинә әсәсләнәрәг мүәјјән фикирләр сөјләмәлидир.

Фе'лләрин тәләффүзү үзәриндә иш апарыларкән «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин (V, VI сипифләр үчүн, 1983) imkanларыннан јери кәлдикчә истифадә едилмәлидир. Мөвчуд дәрсликдә фе'лләрлә бағлы тәләффүз мәсәләләр ики шәкилдә—орфоепик гәјдалар вә тапшырырлар шәклиндә верилмишдир. Орфоепик гәјдалара ашагыдакы пүмунәләр кәстәрмәк олар: «Унутмајын ки, белә тәләффүз олунур: башлајым—[башлыјым], башлајаг—[башлыјах]...» (сәһ. 14), «Јаздыгыныз фе'лләрин дүзкүн тәләффүзүнүн дүзкүн јазылышындан фәргләндијини унутмајын:

Јазылыр:	Тәләффүз едилр:
ишләмәјәчәк	[ишләмијәчәк]
кетмәјәчәк	[кетмијәчәк]...» (сәһ. 19).

«Јазмајым, јазмајасан, јазмајаг, јазмајасыныз, јазмајалар јазылдыгы һалда, [јазмыјам], [јазмыјасан], [јазмыја], [јазмыјах], [јазмыјасыз], [јазмыјалар] тәләффүз олунур» (сәһ. 28) вә с.

Дәрсликдә тәләффүзлә бағлы бир сыра чалышмалар да верилмишдир. Мәсәләи, «Чәдвәлдәки мисаллардан һансылар дүзкүн тәләффүзүнә кәрә јазылышындан фәргләндир?»; «Шүһуди кечмиш заман фе'лләринин гәти кәләчәкдә ишләдин вә дүзкүн тәләффүзлә охујун»; «...ишлә(мәк) вә кәлә(мәк) фе'лләринин лазым формасында дәјишдириб, онларын јазылышы вә тәләффүз шәкилләрини кәстәрин» вә с.

Дәрсликдә фе'лләрлә бағлы ди-кәр тапшырырларын да ичрасы заманы орфоепик иш апармаг олар. Мүәллим бунун үчүн ујғун мәгамлары мүәјјәнләшдирмәли вә шакирдләрин диггәтинин бу сәһәјә јөнәлтмәлидир. Мәсәләи, 51-чи чалышманын мәтниндәки ишләјәчәк, кәләмәјәчәк, олмајачаг, ешитмәјәчәк, чыхмајачаг кими фе'лләрдә ишкар шәкилчисиин бурахылмыш сәитини артырыб јазмаг тәләб олунур. Бу чалышманын ичрасы заманы гејри-гәти кәләчәк заманын ишкарында ишләнән һәмни фе'лләрин јазылышыны дејилиши илә тутушдурмаг, ишкар шәкилчисииндәки сәитләрин (а, ә сәитләринин) тәләффүзүнә шакирдләрин диггәтинин чәләб етмәк лазымдыр. Јахуд 52-чи чалышмада бир нечә фе'ллә бирликдә үтүләмәк фе'лини дә гејри-гәти кәләчәк заманда һәр үч шәхсини тәккинә вә чәминә кәрә дәјишдирмәк тәләби гаршыја гојулур. Иш јеринә јетирилдикдән сонра, әлава чалышма кими, үтүләјир фе'линин јазылышыны тәләффүзү илә мүгајисә етдирмәк мәсләһәтдир.

Умумијјәтлә, орфоепија тә'лиминдә, о чүмләдән фе'лләрин дә тәләффүзү үзәриндә иш апараркән техни-ки вәсәтәлдән истифадә етмәк чох фәјдалыдыр. Мәсәләи, дәрсләрдән бириндә һ. Арифин ше'рләриндән кәтүрүлмүш ашагыдакы парча нүиунәви тәләффүз, әјдин диксија вә ујғун интонасија илә сәсләндирилди.

А дуру чешмәләр, буланмајын сиз,
Бәгләр, бар кәтирин бар вә'дәсиндә.
А долу булаглар, тәланмајын сиз,
Һејва вә'дәсиндә, һар вә'дәсиндә.

А доган улаулар, саралмајын сиз,
Үфүт гызармаши, дан сокулмоши.
А јанан очаглар, гәрәлмајын сиз,
Күләк сәкинмәсин, гар чиләимәши.

Шакирдләр әввәлчәдән верилмиш тапшырыга ујғун олараг фе'лләрин тәләффүзүнү диггәтлә ишләјиб мүшәһндәләринин нәтичәси һагда фикирләринин билдирдиләр. Бунун ардында визуал вәсәтә—кодоскоп ишә салынды. Кодоскопла сәсләндирилмиш мисраларын чап-график шәкли экрана верилди. Орада јазылышы дүзкүн тәләффүзүндән фәргләнән сөзләр гырмазы рәиқдә кәстәрилмишди. Фонограм јенидән сәсләндирилди. Шакирдләр диктор охусуну кодопозитивдә кәрдүкләри илә мүгајисә едиб һансы фе'лини јазылышындан фәргли дејилдијини вә бу ујғунсузлугун сәбәбини мүәјјәнләшдирдиләр. Акустик вә визуал вәсәтәләрин синхрон тәтбиги өз сәмәрәли нәтичәсини верди. Бу, шакирдләрин охусунда дәрһал өзүнү кәстәрди. Шакирдләр магнитофонда сәсләндирилмиш ше'рдә фе'лини әмр шәклинин ишкарында ишләнмиш сөзләри фәргләндирәрәк орфоепик гәјдада тәләффүз етдиләр. Техники вәсәтәлдән бу чүр истифадә әдәби тәләффүз тә'лиминдә мүһүм амил сәјылән орфоепик һәссәслыгы ишкар етдирәр.

Һал-һазырда әдәби тәләффүз, о чүмләдән дә фе'лләрин орфоепијасы үзәриндә иш апармаг истәјән мүәллимин әлиндә, әввәлки илләрдән фәргли олараг, јарарлы методик вәсәит вәр. Сон заманларда нәшр олунан «Орфографија-орфоепија-грамматика лүгәти» (Ә. Әфәндизадә, «Маариф» нәшријјаты, 1983) бу бәхымдан чох дәјәрлидир. Вәсәитдә орфографијасы орфоепијасындан фәргли олан фе'лләрин гаршысында онларын тәләффүз шәкилләри кәстәрилмишдир. Мүәллим һәмни вәсәитдән бир мәнбә кими истифадә етмәли вә онун үзәриндә шакирдләрин ишләтмәлидир.

Умумијјәтлә, орфоепија үзәрә апарылан ишләри орфографија тә'лими илә бағламадан кечинмәк гејримүмкүндүр.

Јазы илә тәләффүзүн фәргли чәһәтләринин тә'лимдә нәзәрә алынмасы имлә јазыларда чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мүәллимин диктәсинә орфоепик бәхымдан хүсуси тәләбләр верилр; бу барәдә методик әдәбијјатда дәфәләрлә бәһс олунмушдур. Сон методик әдәбијјатда (Ә. Әфәндизадә, «Орта мәктәбдә имлә», «Маариф», нәшријјаты, 1983) бу мәсләјә хүсуси әһәмијјәт верилмиш, һәтта мәтиләрдә чох јердә сөз вә грамматик формаларын орфоепик диктә шәкли дә кәстәрилмишдир. Мәсәләи, вәсәитин фе'лләрә вәд һиссәсиндә иди, имниш кәмәкчи сөзләрин јазылышына даир рабитәси мәтиләрдә фе'лләрин гаршысында онларын әдәби дејилиши дә верилр: истәјирди [истијирди], етмәли иди [етмәлиди], тохунсады [тохунсејди] вә с. Мәтиләрдә орфоепик диктә тәрзинин кәстәрилмәси (хүсусилә фе'л бәһсиндә) вәсәитдә бир систем тәшкил едир.

Ону да гејд еләк ки, һәмни вәсәитдә имлә мәтиләринә әлава кими верилмиш тапшырырларын бәзиләри биләвәсәтә тәләффүзлә бағлыдыр. Мәсәләи, 106-чы сәһифәдә верилмиш мәти үзәрә тәләффүзү јазылышындан фәргли олан ики сөзүн алтындан хәттә чәкилмәси тәләб олунур. Бу чүр тәләбләрә диқарә әлава тапшырырларда да тез-тез тәсәдүф олунур. Мүәллим вәсәитин тәләффүзлә бағлы imkanларыннан сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәјә мүнтәзәм диггәт јетирмәлидир.

Әдәби тәләффүзүн мәннмсәдилмәсиндә әдәбијјат дәрсләринин ролу бөјүкдүр. Әдәби мәтиләрин ифадәли охусу процесиндә дил дәрсләриндә өјрәдилмиш орфоепик гәјдалар характер сөз вә сөз бирләшмәләринин тәләффүзүнә тәтбиг олунур, тәкрар-тәкрар охунур, ешидилр, сөјләнилир вә беләликлә, бу сәһә илә бағлы бачарыг вә вәрдишләр јараныр, ишкар едир, мөһкәмләнир. Бу чәһәт нәзәрә алынараг фе'лләрә мәхсус орфоепик гәјдалары шүүрлу мәннмсәтмәк мөгсәдилә әдәбијјат дәрсләриндә дә мүәјјән ишләр апарылмалыдыр.

ФОНЕТИКА ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ТЕРМИНЛЭРИН ӨЖРЭДИЛМЭСИНЭ ДАНР

Көжөрчин БАГЫРОВА

педагогич елмээр намизэди, КДПИ-ниин досенти

Башта сахаларда олдугу кими, тадрис ишигдэ да терминлэр хүсуси аһамижэтэ малихдыр. Терминлэр елхи анлажышларын дэгийг өжрөдлмэсэ, шэрх олгуан фикирлэрин коифретлэшдыригмэси үчүн эсэс васытадыр. Шакирдлэр бу ва ја дикэр балик сахасина вид терминлэри дүрүст өжрөдлмэдэ һэмши биллик сахасина даһа асан јижалэнирлэр. Терминлэр мафһумларын јадда јахшы галмасыны төмиш едир. Мэхэ она көрө да аҗры-аҗры терминлэрдэ тахышлыг нбтидан сиппфлардан башладыр.

Мәктәбдә өжрөдлөн елмлар системи жүвәфиг терминологич системләрдә баглыдыр; терминлэри јерлјериндә ишлөтмөји бачармаг, онларын васытәсилә елини изаһат гурмаг жүвәфиг анлажышлара дәршидәч јижалэмәји вачиб шәртләриндәндир. Дәрсдә бә'ээн бу ва ја дикәр терминлэри һаны мафһуму ифадә етдијини үмүмишләк сөзләрлә ајдынлашдырмаг истигамәтиндә верилән чалышмалар да терминни маһижәти багында шакирдлэриң тәсәвүрүнү күчлөндирир.

Терминлэриң мәнимсәдилмәси делхдә, вах нөвбәдә, онларын мүнүм аламәтлэриниң ва хүсусијәтлэриниң, анд олдуглары анлажышларын мазмунунун дэгийг ајдынлашдырылмасы нәзәрдә тутулар.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу ва ја дикәр биллик сахәси үрә терминлэри шакирдлэрә јахшы мәнимсәтдикдә онларын биһти даһа давамлы олур, шитлэри лүгәт зәккиллији бахымынлән фәргләндир.

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә гаршыја чыхан һәр бир терминни шакирдлэрә мүхталиф метод, пријом ва васыталардан истифадә етмәклә өјрөтмәк даһа сәмәрәли олур. Нүмунә үчүн «Фонетика» бәһси илә элагәдар терминлэриң тадрисинә дигтәт јетирәк.

«Фонетика» бәһсинә даһил олан

терминлэриң һанысы конкрет мәвзуларла баглыдыр. Илк нөвбәдә фонетика термининиң өзү багында шакирдлэрдә ајдын тәсәвүр јаратмаг тәләб олунур. Мүәллим шакирдлэрә изаһ етмәкдә ки, бу термин әспиндә јуан дилинә махсус «фонетика» сөзүндәндир. Дилчиликдә нитгги сәслэриниң акустик ва физикологик аламәтлэриниң өжрөн бөлимә «фонетика» адланыр. Бу заман шакирдлэрдә сәс мафһуму багында гәришыг тәсәвүр јаратмасы дејә, мүәллимин белә бир изаһат вәрмәси вачибдир:

Тәбәтдә сәсләр чохдур, мәсәлә, сујуу шырылысы, күләк әсәл заман јапагларың бир-биринә тохунмасынлән әмәлә кәлән хышылды, көј курултусу, гушларың, һејванларың чыхартдыглары сәсләр ва с. Фонетика белә сәсләрдән дејил, инсан тәрәфиндән тәләффүз едилән ва ешидилән нитг сәслэриндән бәһс едир. Инсанлар арасында үнсижәт просесиңдә ишләдилән чүмләлэри сөзләр, сөзлэри икә сәсләр тәшкил едир. Даһа догрүсу, сәсләр нитгги бүвөрәси, тикипти материалдыр. «Фонетика» дили сәс тәркибинни, сәс тәркибиндә баш вәрән дәјишиклији, бу дәјишиклијин харақтерини өжрәндир.

Бундан сонра мүәллим сипфә белә бир суал вәрир:

— Ким тәркибиндә «фон» (элемент) олан бир нечә сөз дејәр?

Шакирдләр магнитофон, микрофон, электрофон, телефон сөзлэриниң нүмунә кәтирләр.

Бу заман мүәллим «Фонетика» термининә анд һазырладыгы кодопозитив кодоскоп васытәсилә экранда көстәрир:

Фонетика	магнитофон
фонотека	микрофон
фономүнтәһәбат	телефон
лингфон	граммофон
мигафон	электрофон ва н. а

Бундан сонра мүәллим һәр сөзүн етнологиясыны аҗры-аҗрылыгда изаһ едир. Гыса шәкилдә гејд едир ки, биринчи сөздә «фоне» сәс, «тикә» елм, анлажыш демәкдир. Икинчи сөздә јенә «фоне» сәс, «тыкә» икә «консервация» дилчилиши сәслэриң (вал јазыларының, магнитофон лент јазыларының) сахландыгы јер демәкдир. Үчүнчү сөзүн тәркибиндәки «фоне» сәс, «мүнтәһәбат» икә сәсләниң әдәбијјәт мәналарыны билдирир.

Галан сөзләр дә бу јолла изаһ едилир. Беләликлә, шакирдләр һәм көстәрилән терминлэри мәнимсәмиш олурлар, һәм дә онларың лүгәт еһтијатына јени сөзләр даһил едилр.

«Фонетика» бәһси илә элагәдар терминләр өжрәдиләркән, һәмчинин сәслэриң әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән үзвләрлә элагәдар терминлэриң, «сәс чиһазына» анд терминлэриң дә өжрәдилмәсинә фикир вәрилмәлиндир. Чүнки булар бир-биринә элагәдардыр. һәмши мәгсәдлә әввәлчәдән һазырлапымыш кодопозитив сәс чиһазыны әкс етирән схем дә епидиаскоп васытәсилә экранда верилр. Мүәллим һәр бир үзвүн јериниң ва адыны шакирдлэрә дејир. Сәслэриң әмәлә кәлмәси үсулларындан ва јериндән данышыларкән «Луч-2» аппараты васытәсилә экранда инсан бәдәнинин шәкли проексия едилр.

Шакирдләр әввәлчә статик шәкилдә көрдүкләриңә инди динамик шәкилдә бахмагла сәс чиһазының алдыгы вәзијјәти мүшаһидә едирләр.

«Әлифба» термини илә элагәдар шакирдлэрә чатдырылыр ки, әлифбадакы һәр бир һәрфиниң хүсуси ады вар. Вахтилә «а» һәрфиниң ады «әлиф», «б» һәрфиниң ады икә «бе» олмушдур. һәмши «әлиф» ва «бе» сөзлэриниң бирләшмәсиндән «әлифба» термини јаралмышдыр.

Мүәллим һәм дә мүгајисә мәгсәдилә гејд едир ки, башга дилләрдә дә белә бир вәзијјәтә тәсадүф едилр. Рус дилиндәки «алфавит» тер-

миниң «а» һәрфиниң ады олан «альфа» ва «б» һәрфиниң ады олан «бета» сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Мәәлумдур ки, шакирдләр чох вахт «сәс» ва «һәрф» терминлэриң гәришыдырлар. «Сәс» әвәзинә «һәрф», «һәрф» әвәзинә «сәс» ишләдилр. Она көрә дә мүәллим бу ики терминни маһижәтиниң, онлары бир-бириндән фәргләндирән чәһәтлэри ајдынлашдырмага хүсуси дигтәт јетирмәлиндир.

Конкрет дил фактларыны сәс-һәрф тәркибинә көрә тәһлил етмәклә шакирдлэрә баша салмаг лазымдыр ки, сөзүн јазылышында һәрфләр сәслэрә бә'ээн үјгүн кәлмәјә дә билр; мәсәлә, бајраглар сөзүндә г һәрфи [х] сәсини, мотор сөзүндә әввәлиниң о һәрфи [а] сәсини ифадә едир ва с.

Әлифба термини һәрфлэриң мүәјјән сыра илә дүзүлүшү мәһасыны ифадә едир. Бундан башга, «Әлифба» сәвәд өжрәдән дәрслик мәһасында да ишләнир.

Әлифба илә элагәдар «апостроф» термининиң ајдынлашдырмага дигтәт јетирилмәлиндир. Мүәллим шакирдлэрә билдирмәлиндир ки, апостроф јуан дилинә махсус «apostrophos» сөзүндәндир. Мәһасы кәнара, јахуд керијә јөнәлдилмиш демәкдир.

Апостроф сәтриң үст тәрәфиндә гојулан веркүлә охшар ишәрәдир.

Азәрбајҗан дилиндә апострофдан ики мәгсәдлә истифадә олунур: ә, е, ө сәнтлэриңиң узадылмасы (мәс.: е'лан, бә'эән) ва сөзүн һеңа аҗрычылыгыны билдирмәк (мәс'ул, вүс'әт) үчүн ишләдилр.

Шакирдлэриң, башга терминләр кими, «һеңа» термининиң дә дүзкүн гаврамалары үчүн онунла баглы олан анлажышың мәзмуну там ачылмалыдыр. Мүәллим «һеңа» термининиң ајдынлашдыраркән «сәнт сәс» термининиң дә бир даһа хатырладыр ва изаһ едир ки, Азәрбајҗан дилиндә һеңалар јалпы сәнтләр үзәриндә гурулар, јәһиң бир сөздә һеңа сәнт варса, бир о гәдәр дә һеңа олур. Бундан сонра «һеңа»

терминини конкрет тәҗрибаны верил-
лир. тәләффүз заманы сөzlәрнн
асылыгга бөлүнә билән һиссәсинә
һеча деҗилләр; мәсәлә: ки-таб, гә-
ләм, шә-һәр, дост-луг, ү-зүм-чү-лүк
вә с.

Мүәллим әләвә билик кими геҗд
елә биләр ки, һеча дүзәлдән сәсни
һечәдакы јериндән асылы оларат,
һечәны ики һөвә аҗырмаг олар: ачыг
һеча, гапалы һеча. Сант сәслә би-
тән һечәја ачыг һеча, санит сәслә
битән һечәја гапалы һеча деҗилләр.

«Ачыг һеча», «гапалы һеча» тер-
минини шакирдләрнн јахшы мәним-
сәмләрнн үчүн полнетилен үзәрнндә
һәзырланмыш һеча чәдвәлики ек-
рана салыб изаһ етмәк даһа мүнә-
сибәдир. Мәсәлә: «

ачыг һечә	гапалы һечә
ка	га
та	та
са	са
га	га
ме	ме
ба	ба
Са	Са
а	а

Мүәллим, бирһечәлы, икиһечәлы
вә чоһечәлы сөzlәрнн дә әҗанлиик
үзәрнндә аҗдынашдырмалыдыр.

Мүәллим белә бир чәһәти дә ша-
кирдләрә баша салыр ки, бә'зи сөз-
ләрдә санит сәсләрдән сонра анос-
троф гоҗулмасы сөзүя һечәләрә дүз-
күн бөлүнмәспәә имкан јарадыр;
мүәллим һәмин чәһәти әҗанләш-

дирмәк үчүн сол тәрәфдә сү-рәт,
мә-сул, сү-ни, чү-рәт, Кә-һан шәк-
лидә јазылмыш, саг тәрәфдә һечә
сүр'әт, мәс'ул, сүн'и, чүр'әт, Кән'ан
шәклиндә јазылмыш сөzlәр олан
схемн кодоскоп вәһиәтилә экранн
проексия едир вә шакирдләрә бе-
лә бир суал вериләр:

— Киһ деҗәр, һансы сүтундакы
сөzlәр һечәләрә дүзкүн бөлүнмүш-
ләр вә нә үчүн?

Шакирдләр чаһаб вериләр ки,
саг сүтундакы сөzlәр һечәја дүзкүн
бөлүнмүшдүр. Чүнки аностроф һә-
мин сөzlәрнн һечәләрә һечә аҗыл-
дыгынн билдирләр.

«Фонетика» бәһиә илә әләгәдәр
әсәс терминләрдән бири дә «вургу»
терминидир. Бу терминн дә мәним-
сәдилмәси просесиндә онун башга
терминләрлә вә аңлајышларла әлә-
гәләндирилмәси зәруридир. Белә
ки, шакирдләр «һечә» аңлајышы
илә таныш олдуғдан сонра мүәллим
онларә баша салыр ки, адәтән сөз-
дәки һечәләрдән бири дикәрннә һис-
бәтән күчлү садә вә ја јүксәлән тон-
ла тәләффүз едилләр. Дилнимиздә бу
просесн билдирмәк үчүн «вургу»
терминн вар. Бу термин Азәрбајҗан
дилнинн биләһәһәтә өзүнә мәхсус
«вурмаг» сөзүндән јарадылмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҗан
дилнинн тәдриси просесиндә фоне-
тика илә әләгәдәр, башга термин-
ләр дә диггәти чәләб едир. Лакин биз
бу мәгаләдә әсәс терминләр вә он-
ларын мәнимсәдилмәси барәдә мә'-
лумат вермәклә кифәјәтләтирик.

Сөз бирләшмәләри илә ТМЧ-нин
грамматик мә'на әләгәләриннә көрә
охшарлығындан белә бир гәһәтә
кәлмәк олур ки, булардан икин-
чиси әввәлиничинн ичкишаф етмнш,
мүрәккәб гурулуша чәвилмиш
формасыдыр.

Синтаксиснн бу ики тәркиб һис-
сәси арасында мүшаһидә олунан
структур вә мә'на јахынлығы аша-
гыдакы методик мүддәәләри сөј-
ләмәјә әсәс вериләр: 1) табели мүрәк-
кәб чүмләләринн тәрәфләриннә аңд
аңлајышларынн мәнимсәдилмәсин-
дә сөз бирләшмәләри материалын-
дан кениш истифадә едилмәлидир;
2) табели мүрәккәб чүмләләринн
тәдриси просесиндә сөз бирләшмә-
ләриннә дәир билик вә бачарыгла-
рынн ичкишаф етдирилмәси һикән-
ларындан истифадә олунмалыдыр.

Биринчи мүддәә бахымындан та-
бели мүрәккәб чүмләләринн компо-
нентләри (баш вә будаг чүмләләр)
сөз бирләшмәләриннн әсәс вә асылы
тәрәфләри илә мүгајисә олунмалы-
дыр. Оңа көрә ки, сөз бирләшмә-
ләриннн тәрәфләри арасындакы
грамматик мә'на әләгәси һечәдир-
сә, табели мүрәккәб чүмләнинн ком-
понентләри арасындакы грамма-
тик мә'на әләгәси дә ејин чүрдүр.

Икинчи мүддәә бахымындан та-
бели мүрәккәб чүмләләр садә чүм-
лә шәклиндә трансформасия олун-
наркән шакирдләр будаг чүмләдә
ифадә олунан фикри сөз бирләшмә-
си формасында ифадә етмәји өјрән-
мәлидирләр.

Табели мүрәккәб чүмләләринн
тәдрисиндә сөз бирләшмәләриннә
дәир газанылмыш билик вә бача-
рыгларынн тәтибинн, һабелә он-
ларын ичкишаф етдирилмәсинн ди-
линн өз тәбиәти диктә едир. Мә'лум
олдуғу үзәр, дил елә бир структур
системдир ки, онун компонентлә-
риндән бирининн дикәрннн шәртләп-
дирмәси методика үчүн мувафиг
нәтичәләр чыхармаға әсәс вериләр.
Бу мә'нада сөз бирләшмәләри илә
ТМЧ тәдрисиннн лингвистик вә ди-
дактик чәһәтләриннә практик план-
да нәзәр јетирмәк ләзым кәлир.

Көстәрилән методик мүддәәлә-
ры әсәс тутмагла ТМЧ тәдрисиннн
бә'зи чәһәтләри үзәрнндә дајанаг.

Методик әдәбијјатда «Табели мү-
рәккәб чүмләләр һаггында үмуми
мә'лумат» мөвзусунун тәдрисиннә
аңд хејли гијмәтли көстәришләр
вар. Бу көстәришләрдән фәјдала-
нараг, мүәллим дәрсинн гаршысын-
дә дуран әсәс мәғсәди—баш чүм-
лә вә будаг чүмлә аңлајышларынн
изаһ едир. Табели мүрәккәб чүмлә
һаггында илкин аңлајышы һ верил-
мәси мәһз бурадан башланыр.

Мүшаһидәләринн нәтичәләри көс-
тәришидир ки, ТМЧ һаггында үму-
ми мә'лумат мөвзусунун тәдриси
просесиндә мүәллимләр, әсәсэн,
баш вә будаг чүмләләрә мәхсус хү-
сусијјәтләри сәдләмагла кифәјәт-
ләтириләр; баш вә будаг чүмләләр
арасындакы грамматик асылылы-
гын мәһијјәтини һә шакирдләринн
диггәтинн чәләб еттириләр. һалбуки
буһун практик әһәмијјәти бөјүкдүр.
Бәс бу чатышмазлыг нәдән ирәли
кәлир? һәр шәјдән әввәл ондан
ирәли кәлир ки, баш вә будаг чүм-
ләләрдән һәр бири онларла аңоло-
жн олан грамматик категоријәлә-
рынн мүгајисәси әсасында мәнимсә-
дилмир. Конкрет шәкилдә десәк,
әввәлиничисинн (баш чүмләнинн)
сөз бирләшмәсиндәки әсәс тәрәфә,
сонракысынн һәсә (будаг чүмлә-
нинн) сөз бирләшмәсиндән асылы
тәрәфә үјгүн кәлмәси шакирдләр
үчүн мүшаһидә материалына чәв-
рилмир.

Арашдырмалар көстәришидир
ки, бу чатышмазлыгы арадан гәл-
дырмагда, хүсусән дәркәтмә просе-
синн интенсифләширмәкдә сөз
бирләшмәләриннә аңд верилмиш
мә'лум биликләрә истинад едилмә-
си, даһа доғрусу, ТМЧ-нин компо-
нентләри (баш вә будаг чүмлә)
арасындакы мүнәсибәтинн шакирд-
ләрә сөз бирләшмәләриннн тәрәф-
ләри арасындакы мүнәсибәтлә мү-
гајисәдә өјрәдилмәси ики чәһәтдән
сәмәрәли олур: 1) сөз бирләшмәлә-
ринн тәрәфләри арасындакы та-
белилик әләгәспнә дәир верилмиш

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИΝДӘ
СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНӘ ДӘИР БИЛИК ВӘ БАЧАРЫГЛАРДАН
ИСТИФАДӘ

Ваһиф ГУРБАΝОВ
Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин елми һәмчиси

Сөз бирләшмәсиннн гурулма ме-
ханизми формал чәһәтдән ТМЧ-нин
(табели мүрәккәб чүмләләринн) гу-
рулма механизминнә чоһ охшайыр.
Булар ејин тәбиәтә маликдир.

Һәттә грамматик мә'налары дә мү-
рәјјән чәһәтләрдән бир-биринә үј-
гүн кәлир (В. А. Белашапова, Со-
временный русский язык. Синтак-
сис. «Высшәә школа», 1977, сәһ.73).

45 (2001) ш

биликтэр тэкрар олунур, мөһкөм-лэндириллр вэ икиншаф етдириллр; 2) бу биликтэрлэ дэ ТМЧ-нин компонентлэри арасындагы мүнәсибәт даһа ајдын вэ әсәслы шәкилдә мәннимсәниллр.

Нүмунә:

вәтәни севмәк

Чалышаг ки, вәтәнимиз даһа көзәл олсун.

Верилчнш сөз бирләшмәспндә икинчи тәрәф, јә'ни севмәк сөзү әсәс—табеедичи тәрәфдир, вәтәни нсә асылы—табе сөздүр. Көстәрилән табели мүрәккәб чүмләдә бу структурун әксини көрүрүк: әввәлдә кәлән баш чүмлә («Чалышаг ки») табеедичи, јә'ни әсәс, будаг чүмлә нсә («вәтәнимиз даһа көзәл олсун») табе, јә'ни асылы тәрәфдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллимләрин индијәдәк белә бир мүгајисәјә мејл көстәрмәмәспнин әсәс сәбәбләриндәк бирн сөз бирләшмәләри вэ ТМЧ-нин тәрәфләринин мүхтәлиф терминләрлә адландырылмасындан прәли кәлмишдир: әсәс сөз-баш чүмлә; асылы сөз-будаг чүмлә. Јахшы олмазмы ки, бу терминләрдә мүәјјән ујғунлуғ јарадаг вә сөз бирләшмәләриндә олдуғу кими, ТМЧ һаггында үмуми мә'лумат заманы да «әсәс» вэ «асылы» ифәдәләриндән пети-фада едәк. Белә һалда биз һәм әсәс вэ асылы чүмлә аңлајышларыны јахшы мәннимсәдәр, һәм дә бунунла сөз бирләшмәләринә даир билик вэ бачарығларын даһа да мөһкәмләндирилмәспнә һанл оларығ. Бу методик мүддәаны мәктәб тәчрүбәспндә сынагдан кечирмәк мәгсәднлә бир нечә синифдә табели мүрәккәб чүмләләрин структуро сөз бирләшмәләри илә мүгајисәдә мәнним-

сәдилди. Бунун үчүн ашағыдагы кими конкрет вәзифәләр мүәјјәнләшдирилиб һәјата кечирилмишдир: 1) «әсәс чүмлә», «асылы чүмлә» аңлајышлары илә «әсәс сөз» вэ «асылы сөз» аңлајышларынын охшар чәһәтләри мүәјјәнләшдирилмиш; 2) табели мүрәккәб чүмлә илә сөз бирләшмәләри гаршылашдырылмыш вэ онларын охшар нә фәрғли чәһәтләри үмумиләшдирилмишдир.

Көстәрилән тәләбләрин әсәс ту-тулмасы илә кечирилән тәчрүбәдән бир фрагментә диггәт јетирәк.

Јазы тахтасына совет халгы, коммунизм гуручулуғу, даһи рәһбәр, сүлһә сәс вермәк, Москваны кәздикчә вэ с. типли сөз бирләшмәләри јазылар вэ бунларын әсәс вэ асылы тәрәфләрини, нөвләрини мүәјјәнләшдирмәклә бағлы шакирдләрин билик вэ бачарығлары јохланылар. Бундан сонра онларын диггәти ашағыдагы сөз бирләшмәләри вэ мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт әјани вәсантә јөнәлдилр (плакат шәклиндә олан бу әјани вәсантдә әсәс сөз вэ баш чүмләләр гырмызы рәиклә јазылар).

Чәдвәл әсәсында шакирдләрлә мүсаһибә кечириллр:

М. — Сөз бирләшмәләрини әсәс вэ асылы тәрәфләри һагда нә дејә биләрсиниз?

Ш. — Сөз бирләшмәләрини икинчи тәрәфи әсәс тәрәфдир, биринчи тәрәф әсәс тәрәфдән верилән суал вәсантәсилә мүәјјәнләшир.

М. — Сөз бирләшмәләрини нечә тәрәфи олур?

Ш. — Сәдә вә мүрәккәблијивдән асылы олмәјарағ, сөз бирләшмәләрини ики тәрәфи олур.

М. — Ушағлар, сизин фикринизчә, сөз бирләшмәләрини тәрәфләринә чүмләдән кәнарда верилән суаллар морфоложи, јахуд синтактик суаллардыр?

Ш. — Чүмләдән кәнарда ајрыча көтүрүлмүш сөз бирләшмәләрини тәрәфләринә верилән суаллар морфоложи суалдыр.

Мүсаһибәдән сонра шакирдләрин диггәти чәдвәлини мүрәккәб чүмләләрлә бағлы һиссәспнә јөнәлдилр. Мүәллим һәмни нүмунәләр әсәсында ашағыдагылары гејд едир.

1. Бу нүмунәләри һәр үчүндә мә'лумдур ки, һамы биллр ки, типли чүмләләр баш чүмлә һесаб олунур. Фикир әсәсән бурада—баш чүмләдә гојулур; сөз бирләшмәспни әсәс тәрәфи илә баш чүмләни охшарлығы бурасындадыр.

2. Асылы тәрәфләрә суаллар әсәс сөз вэ әсәс чүмләләрдән вериллр.

3. Әсәс сөздән асылы сөзә верилән суаллар морфоложи суалдырса, баш чүмләдән бүтөвлүкдә будаг чүмләјә верилән суал синтактик суалдыр.

4. Сөз бирләшмәләрини нөвләрини мүәјјәнләшдирилмәспндә әсәс сөзүн һансы нитг һиссәспнә, ТМЧ-нин нөвүнүн мүәјјәнләшдирилмәспндә будаг чүмләни һансы үзвә анд олмасы башлыча рол ојнајыр. Бу просәдә баш чүмләдән будаг чүмләјә верилән суал да мүһүм шәртдир. Белә ки, 1-чи мүрәккәб чүмләни баш чүмләспндән будаг чүмләјә верилән суал (нә?) мүбтәданын суалыдыр, одур ки, һәмни суалә чаваб олан будаг чүмлә дә мүбтәдә будаг чүмләспндир.

5. 2-чи чүмләни баш чүмләспндән будаг чүмләјә верилән суал (нә ји?) тамамлығын суалыдыр; одур ки, һәмни суалә чаваб верән будаг чүмлә дә тамамлығ будаг чүмләспндир.

6. 3-чү чүмләни баш чүмләспндән будаг чүмләјә верилән суал (нә үч үн?) зәрфлијин суалыдыр. Одур ки, һәмни суалә чаваб верән

будаг чүмлә дә зәрфлик (сәбәб-мәгсәд зәрфлији) будаг чүмләспндир.

Табели мүрәккәб чүмләләр һаггында үмуми мә'луматын тәчрүбәдә сынагдан кечирдијимиз бу ардычыллығла өјрәдилмәспн методикасы ашағыдагы конкрет нәтичәләри үмумиләшдирмәјә әсәс вермишдир:

1) баш вэ будаг чүмләјә анд аңлајышларыны сөз бирләшмәләри структуро илә мүгајисә олунмасы мәннимсәмәни оптимальлашдырыр;

2) бу пријом шакирдләрдә сөз бирләшмәләринә даир билик вэ бачарығларын формалашдырылмасына, онларын синтактик тәһлил бачарығларынын икиншаф етдирилмәспнә мүсәбәт тә'сир көстәриллр;

3) практик характер дашыјан бу пријом шакирдләрдә будаг чүмләләри сөз бирләшмәләри илә синонимлијинә даир әмәли бачарығлар формалашдырылмасы бахымында да мүһүм әһәмнијәт кәсб едир;

4) бу, ТМЧ-нин мәннимсәдилмәспн просәспндә сөз бирләшмәләри даир билик вэ бачарығларын да икиншаф етдирилмәспнә имкан јарадыр.

Бүтүн бу гејд едиләнләр, һеч шүбһәспз, ТМЧ-нин тәдрисини ил-кин мәрһәләспндән чыхарылан нәтичәләрдир. Әлбәттә, бундан сонракы мөвзуларын, хүсусән мүбтәдә, хәбәр, тә'јин, тамамлығ, зәрфлик будаг чүмләләри даир аңлајышларыны сөз бирләшмәләри илә мүгајисәдә мәннимсәдилмәспн мүәјјән нәзәри-практик әһәмнијәт кәсб едир, үмумиликдә нитг икиншафы үзрә апарылан ишләри сферасыны кеңишләндирмәјн тә'мин едир.

Мә'лумдур ки, ТМЧ-нин тәдриси системиндә башлыча оларағ ики чәһәтә диггәт јетирмәк тәләб олунур: биринчиси, баш вэ будаг чүмләни дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәспнә; икинчиси, будаг чүмләни мә'на нөвү вэ функцијасынын көстәрилмәспнә.

Шакирдләри буларын һәр биринә даир билик вэ бачарығларла мөһкәм снләһландырмағ үчүн ТМЧ-

Сөз бирләшмәләри

Мүрәккәб чүмләләр

сүлһ истәјир

ушағларын хошбахтчили

бәл мәнсул топламы

Һәмни мә'лумдур ки, совет халгы сүлһ истәјир.

Һамымыз истәјир ки, ушағларымыз хошбахт јашасылар.

Чалышырығ ки, колхозумуз бәл мәнсул топламы.

ни садэ чүмлэ шэклинэ салмаг— трансформасија етмэк пријомундап истифаде едилмэлдир. Бу процесда будаг чүмлэ мүрэккэб сөз бирлэшмэси шэклини алар вэ белэликлэ да, будаг чүмлэнни нөвү мүэјјән едилмиш олар.

Төчрүбэ көстөрир ки, экар шакирдлэр будаг чүмлэде ифаде олуи- муш фикри сөз бирлэшмэси васитэсилэ дүзкүн ифаде етмэк бачарыгына јилаленерлэрсэ, олар будаг чүмлэнни нөвүнү да дүзкүн мүэј- јәнлэшдирэ билэчэклэр.

Бу мүддэанын мэгсэдэујгунлуғу- ну јохламаг мэгсэдила ТМЧ тэк- миллэшдирилмиш гајдада тэдريس олуи муш, шакирдлэрин билк вэ бачарыгынын кэмјјэт вэ кејфијјэт көстөрчилэрэ тәһлил едилмишдир. Белэ ки, ТМЧ-нин тэдрисинде ашагыдакы ардычыллыг көзлөнл- мишдир.

нимсэтмэјэ имкан јарадыр. Бу ис- тигамэтин методикасынын һэрәкәт- веричи механизми мүшаһидэ, мү- сөһибэ вэ мүһакимэ методларын- дан ардычыл шэкилдэ истифадејэ әсасланыр. Белэ бир системда бу- даг чүмлэнни сөз бирлэшмэсинэ че- вирмэк мүһүм васитэ киин әсас ту- тулур. Будаг чүмлэнни сөз бирлэш- мэсинэ чевирилмэси будаг чүмлэнни мүвафиг нөвдән олдуғуну аргумен- тал шэкилдэ сүбут етмэјэ мөһкәм әсас верир. Демэли, ТМЧ сөз бир- лэшмэлэриннэ даир бачарыгларын формалашдырилмасы үчүн имкан вердији киин, сөз бирлэшмэси да ТМЧ-јэ даир билк вэ бачарыгла- рын формалашдырилмасы үчүн бир васитэ ролуну ојнајыр.

Шәрһ ардычыллыгларынын нә- тичэлэрини ТМЧ-нин тэдрисиндән, сонра јохладыг. Бу мэгсэдлэ кон- трол вэ експериментал синиф ша-

б) Ки таб да вардир ки, онун сөзләри, Дүзүлмүш шәфәгли улдузлар киин

(С. Вургун). 7) Кәндимиздә елә адам тапылмаз ки, онун һаггында хош сөзләр демәсин. 8) һа- мыја мә’лумдур ки, күч бирликдә- дир.

ТМЧ мөвчуд ардычыллыгла өј- рәдилән синифләрдә иштирак едән 164 шакирдин һамысы олара тәд- тим олуи муш чүмлэләрдән бешини будаг чүмлэ нөвүнү дүз вэ ја ната- мам, үчүнү будаг чүмлэ нөвүнү исә тамамилә сәһв көстөрмишди. Шакирдлэрини там олмајан вэ сәһв чапаблары 2, 6 вэ 8-чи чүмлэләр- лә әләгәдар олмушдур. Илк бахыш- да асан көрүнән бу чүмлэлэри са- да чүмлэјэ чевирә билмәмәк нәти- чәсиндә шакирдлэрини, тәхминән, 60 нәфәрини чавабы дүзкүн олма- мышды.

ТМЧ тәкмиллэшдирилмиш арды- чыллыгла өјрәдилән синифләрдә 160 шакирд иштирак едирди. Бура- да ТМЧ-ләрини будаг чүмлэләре көрә тәһлилл дәрсликдәки схем үз- рә апарылды. Бу заман сәһв чаваб- лар (3, 4 вэ 8-чи чүмлэләрлә бағ- лы) дүзкүн чаваблардан хејли аз олду. Үмумиликдә исә, шакирдлэ- рини, тәхминән, үчдә ики һиссәси бу чүмлэлэрини будаг чүмлэ нөвлә- рини дүзкүн мүэјјән едә билдиләр. Чавабларын тәһлилл көстөрдн ки, 3, 4 вэ 8-чи чүмлэлэри шакирдләр садэ чүмлэјэ ашагыдакы киин че- вирмишдиләр:

1) һамыја мә’лум олдуғу үзрә, күч бирликдәдир—Күчүн бирлик- дә олдуғу һамыја мә’лумдур.

2) Халга архаланан адамын һөр- мәти да чох олур— Халга архала- нын һөрмәти да чох олар...

3) Мәни көндәрәчәјинизин шә- рәтини јахшылашдырарам—Мәни көндәрәчәјиниз јерини шәраитини јахшылашдырарам.

ТМЧ тәкмиллэшдирилмиш ар- дычыллыгла өјрәдилән синифләрдә 160 шакирддән 97 нәфәри мүбтәда, тәјини вэ тәрзи-һәрәкәт будаг чүм- лэлэрини дүзкүн мүэјјәнлэшдир- мишдиләр. Бу исә мәнимсәмәнини контрол синифләрлә мүгајисәдә да- һа јүксәк олдуғуну көстөрир. Бе- ләликлә, јохламаларын нәтичәлэри ТМЧ-нин тэдриси ардычыллыгына даир ирәли сүрдүјүмүз мето- диқ мүддэанын нәзәри чәһәт- дән әсаслы олдуғуну, прак- тик чәһәтдән исә мэгсэдэуј- гунлуғуну тәсдиг етди. Демэли, ТМЧ-нин тэдрисиндә сөз бирлэш- мэлэриннэ даир бачарыг вэ вәрдиш- лэрини реал имканларындан сәмә- рәли истифаде олуи масы нәтичә етибарилә а) садэ чүмлэ кон- струксијасына даир билк вэ бача- рыгларын даһа да мөһкәмләнди- римәси вә системә салынмасыны; б) мүрәккәб чүмлэлэри садэ чүм- лә илә мүгајисәли шэкилдә даһа оп- тималь үсулла мәнимсәдилмәсини; в) шакирдлэрини нитг вэ тәфәккү- рүнүн гәршылыгы шәкплә ипки- шаф етирилмәсини тә’мин едир.

ТМЧ-нин тэдريس ардычыллыгы

мөвчуд гајда үзрә:	тәкмиллэшмиш гајда үзрә:
1) ТМЧ-нин тарифини сәләһмәси, үмү- миклә көстөрилмәси, һағгы (шәрһи);	1) ТМЧ-нин тарифини сәләһмәси, үмү- миклә көстөрилмәси (нәзәр-практик шәр- һи), садэ чүмләјэ чевирилмәси;
2) Формал әләмәтләри, нитовасијанын көстөрилмәси;	2) садэ чүмләнни синтактик тәһлил олуи- масы;
3) Практик чалышмалар үзәркәдә ирә, мөһкәмләндирилмәси;	3) будаг чүмлэ нөвүнү көстөрилмәси;
4) Нәтичәлэри тәһлилшдирилмәси.	4) формал әләмәтләр, нитовасијанын мү- шаһидә етирилмәси;
	5) мөһкәмләндирилмәси;
	6) нәтичәлэри үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы.

ТМЧ-нин јени шәрһ ардычыллы- гынын дядактик үстүнлүклэриниң шәһәри чәһәтдән тәһлилл үзәриндә дајанаг.

Көстөрилән шәрһ ардычыллығын һәр икис үмумидән хүсусија при- сининә ујғундур. Ләкин чәдвәлиң биринчи сүтунундакы ардычыллы- гы (мөвчуд) ТМЧ-јә даир билк вэ бачарыгларын интеграсија вә диференсасија јолу илә мәнимсәдилмәси бахымындан дүзкүн ис- тигамәт һесаб етмәк олмаз. Икин- чи сүтундакы ардычыллыг билк вэ бачарыглары интеграсија вә ди- ференсасија етмәјэ, беләликлә, олары алгоритмләр әсасында мә-

кирдлэринә тапшырыглар вердик, ТМЧ-нин дәрсликдә верилмиш тәһ- лилл схеминә ујғун олараг, тапшы- рыгларын ичра шәртиндә будаг чүмлэлэрини нөвлэрини јазылы шә- килдә тәһлил еднб көстөрмәк тәләб олунду. Чүмлэләр ашагыдакылар- дан ибарәт олмушдур.

1) Биз билirik ки, Әрзаг про- грамы үмумхалг ишдир; 2) Киин ки халга архаланыр, онун һөрмәти да чох олур. 3) Мәни һараја көндәр- сәннә, ораныи шәраитини јахшы- лашдырарам. 4) Киин ки өз вәтә- нын севир, халг да онун тәрәфин- дә дајаныр. 5) Елә оху ки, комсо- молчу адыны доғрулда биләсэн.

НИТГ ИНКИШАФЫНДА БӘДИИ МАТЕРИАЛ ҮЗӘРИНДӘ ТӘҲЛИЛДӘН ИСТИФАДЕ ҺАГГЫНДА

Сәдагәт ҺҮСЕЈНОВА
В. И. Ленин адына АПИ-иниәмәкдашы

Чай сөздүр экар билирсә, кисан;
Сөздүр ки, дәјирләр өзкәдир чай
М. ФҮЗУЛИ.

Нитг инсана хас олан әл мүһүм кејфијјәтдир. Нитгин әсас ваһиди исә сөздүр вә фикрин ифадәсинә хидмәт едир. Үнснјјәт булар васитәсилә јараныр. Нитг чаларларын

дан истифаде бахымындан адамлар бир-бириндән фәргләнирләр. Даны- шығында һамы дилин бүтүн имкан- рындан ејни шәһидә фәјдалана

25 / ... / ...

билмир. Фикрдин шифаһи вә яззылы шәкилдә ифада едәркән сөзүн бәдиә күчүдән лазым дәрәдәдә истафадә едәиләрин итти даһа тәһсил вә чәзибәдәр олур, тәрәфинмүтабил, јахуд динләјичи тәрәфиндән марагла гаршыланыр.

Фикрдин әдәбияты, хошакалмәлији, башга сөзлә, бәдиһи бахымилдән мәшһур рус яззычысы А. П. Чеховун «Иясанда һәр бир шеј—сифәт дә, кејим дә, гәлб дә, фикр дә көзәл омамалдыр» сөзләри мараглыдыр; итти чәзибәдәрлыгыны ифада етмәк үчүн көзәл дејилмишдир.

Итти тәһсилдән һәр кәс үчүн М. И. Калинин Москва шәһәри Бауман рајону орта мәктәбләрини VIII—X сифи шакирдләрини мүшәврәсиндә дејди ашагыдакы сөзләри хатырламаг кифајәтдир:

«Олдәш әләчыләр, мән сизә де мәлијәм ки, сиз јахшы, көзәл данышырсыңыз, ачаг ечыг дејим үчүн үзр истәјирәм, һеч дә ориживал данышырсыңыз... Сизин итти сәвалды гурулмушдур, она һеч бир вәчһлә ирад тутмаг олмаз. Итти һәр чәһәтдән әһәкдәр вә һәмәрдыр, ачаг белә итти һеч кәсн һәјәчәндәлдирмәк, нә шүүра, нә үрәјә һеч бир шеј вермир... һәләлик сиз өз сөзләринилә дејил, өзкәләринин һазыр сөзләри илә данышмаға чәһд едиреләиз. Сизин чышышларыңызда өз чаклы фикрлиз көрүмүр, сизин итти һәрәрәтсиз әј ишыгына охшајыр» (М. И. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында, Бакы, Ушәгкәнчпәшр, 1948, сәһ. 37).

Итти илән үчүн чох мүһүм кејфијәт олмасыны иттичәсидир ки, мәктәбләрдә бу мүһүм саһәнин иштифасына хүсуси әһәмијјәт вериләр. Шакирдләрин итти иштифасы Азәрбајҗан дили илә (сөһбәт тәһсил Азәрбајҗан дилиндә олән мәктәбләрдән кејир) әдәбијәтин шәрикли объектидир.

Мәктәбдә шакирддин итти иштифасы һәр ики тәһсил фәнини гаршысына гојулан вәзифәләрдәдир. Лакин әдәбијәт тә-

һис просесиндә әсас объект шакирдләрин сөзүн бәдини имканларыны баша дүшмәк, өјрәнемәк вә ондан истифадә етмәк бачарыгыны иштифа етирмәкдир.

Үмүтәһсил мәктәбинин әдәбијәт програмында яззылыр: «Әдәбијәт тәһсин үчүн характерлик олән вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин яззылы вә шифаһи итти иштифа етирмәкдир. Одур ки, тәһсил просеси заманы әдәби әсәрләрин бәдини дил хүсусијәтләрини өјрәдилмәсинә дигтәт јетирмәк, мәктәбләрини бу саһәдә бачарыг вә вәрдишләрини иштифа етирмәк дигтәт мәркәзиндә дајанмадыр» (Бах. Сәккизиллик вә орта мәктәб програмы. Әдәбијәт, Бакы, 1982, сәһ. 5).

Програмын ирәли сүрдүјү бу вәзифә мүәллимдән бәдини әсәрин хүсусијәтләринә, бәдини дил чаларлыгына дәрндән бәләдлик вә кәркил педагожи әмәк тәләб едир. Белә ки, сәпәткарын јарадычылыг нүмунәләри үзәриндә иш апараркән, онун сөздән истифадә гүдрәтини мүәјјәнләшдириб шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг, һәм дә шакирддә бу имкандан истифадә бачарыгыны иштифа етирмәк мүәллимин сифидә апардыгы ишнә мәзмунундан чох асылдыр. Сөзүн ишләнмә мәғамынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинә итти иштифасына хүсусилә яззылы итти иштифасына чох чидди тәһсил көстәрән амилләрдәдир. Бу мәғам ишә даһа чох әдәби-бәдини материал үзәриндә иш апарыларкән гаршыја чыгыр.

Мәсәлә, М. Фүзүлинин дилләр әдәби олән бир бејтинә нәзәр салаг:

Һәјрәт еј бүт, сурәтин көрдүдә ләл
ејләр мәнә,
Сурәтин һәләк көрән сурәт хәјәл
ејләр мәнә.

Бу ики мисрада «сурәт» сөзү үч дәфә тәкрар олунур. Илк нәзәрдә, јәһи һәмни сөзүн мәна чаларлыгына јада салмадыгда алама елә кәлир ки, һәмни сөзләр јеренс оларәт тәкрарланыр. Лакин онун ишләнмә мәғамына көрә дашыдыгы мәнаја

дигтәт етдикдә ајдып олур ки, «сурәт» сөзү бөјүк сәнәткарыла һәр дәфә ишләндикдә јени мәна кәсб едир, бир-бириндән фәргли олән фикр билдирир. Белә ки, биринчи «сурәт» сөзү үч, сима (сәһил «үзүн, сичән, сифәтин») мәнасында; икинчи «сурәт» һал, вәзидәт, әһвал (әһиллик, тагәтсизлик) мәнасында; үчүнчүдә иш чәнсыз шәкил (рәсм, јахуд фотография) мәнасында ишләнир.

Әлбәттә, бу истигамәтдә апарылан иш шакирдләрин итти иштифасы үчүн олдугча әһәмијјәтлидир.

Мәктәб тәһсилдән көстәрир ки, сөзләрин мәна чалары үзәриндә апарылан иш бир тәрәfdән бәдини материал мәзмунуну баша дүшмәјә һидмәт едир, дикәр тәрәfdән олларын лүгәт етијатини сәккизиләшдирир. Нәбәјәт, мәти даһилдә сөзүн ишләнмә мәғамына көрә кәсб етијин мәна үзәриндә апарылан иш шакирдләрдә сөздән истифадә бачарыгыны иштифа етирер.

Әлбәттә, шакирдләрин бу истигамәтдә бүтүн сифидә ишләтмәк имканы вар. Бу имканы јарадан ишә әјри-әјри сифидә шакирдләрдә тәгдим едилән (сифидә үзәриндә иш апарылмасы тәләб олунан, јәһи тәһсил материалы кимн верилән вә әләвә оху кимн төвснјә олунан) бәдини материалдыр. Лакин шакирдләрдә образлы итти иштифасы үзәриндә ишә лап ашагыдан башламаг вә тәдричлији әсас көтүрмәк лазымдыр. Башга сөзлә де сәк, шакирдләрин образлы итти иштифа етирмәк мәғсәди илә мөвчуд имканы нәзәрдән гачырмаг мүмкүн олмдыгы кимн, бир сифидә Јаранан имкандан истифадә едиб, дејилмәли олән чәһәтләрин һәмсыны изаһ едәрәк шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг да педагожи чәһәтдән дүзкүн дејил.

Тәһсилдән әдәбијәт мүәллимләрин бу саһәдә апарылан ишә сөзүн һәгиһи вә мәчәзи мәнасынын изаһ олунмасында башлајырлар. Бу истигамәтдә иш баһиминдән Ләнкәран шәһәриндәки 2 №-ли мәктәбин

мүәллими Мәммәдова Сәмајәнин тәһсилдән мараглыдыр вә шакирдләрин бәдини итти иштифасы үчүн фајдалдыр. О, IV сифидә М. Рзагулузадәнин «Апа үрәјл, даг чичәји» һекајәсә үзәриндә иш апараркән шакирдләрин дигтәтин мәчәзи мәнада ишләдилән ифадаларин үзәринә јөнәлдир.

Мәсәлә, буга бирдән нәрилдәјә-нәрилдәјә башынн сәккәләди, энцири гирыб мејдана чумду. Намн дәһшәтлә чыгырды вә јериндә донуб галды. Көзү гызмыш буга мејданын гызлар вә кәлипләр јерләшән һиссәсиндә алабәзәк рәнкләри көрүб дүз ора чумду...» һиссәси оху-наркән ашагыдакы кимн суалларла шакирдләрдә мүрачәт ети:

— «Донуб галмаг» ифадәсини нечә баша дүшүрсүнүз?

Шакирдләрдән бири: бу һәрәкәтсиз дајанмаг мәнасыны билдирир.

М. — Адамлар, һәгиһәтән, донмушдулар?

Ш. — Јох, әслиндә адамлар донмамышдылар, донмаг күчлү шахта иттичәсиндә олур, лакин оху-дугумуз һекајәдә баһар тәсвир едиләр, она көрә дә бурада адамлар сөзүн әл мәнасында донан билмәздиләр.

М. — «Көзү гызмыш буга» ифадәсини нечә баша дүшүрсүнүз?

Ш. — Бу ифада буганын ачыгы олдугу бу билдирир.

Мүәллим белә мүхтәсәр мүсәһибә тәһсил етидикдән сонра дејиләкләри ашагыдакы кимн үмүмләшдириди:

— Догру дејирсиниз, нә «донмаг» сөзү, нә дә «гызмаг» сөзү һәгиһи мәнада ишләнмәмишдир.

Донмаг өлүмлә иттичәләдир. Әлмүш оргәнизм ишә һәрәкәт едә билмәз. Јухарыдакы парчада адамларын һәрәкәтсиз галдыларыны ифадә етмәк үчүн олларын дондулары билдириләр.

Јахуд «гызмаг» сөзүн һәгиһи мәнасы бир шеји одун, јахуд иштифасына бир шејин үстүнә гојуб гыздырмагдыр. Лакин көзү гыздырмаг олмаз. Мәсәлә, һәмни сөзләрин бу шәкилдә ишләнмәси дә һеч бир тәәччүб до-

гурмур, аксия, хош тә'сир јарадыр. Назара алмаг лазымдыр ки, дилдә сөз һәгиги вә мәчәзи мә'нада ишләвә билир.

Охудугумуз парчада «донмаг», «сыамыш» сөздәри дә һәгиги мә'нада јох, мәчәзи мә'нада ишләмишдир. Јери калдикчә, данышыгда мәчәзи мә'на дашыјан сөзләрдән истифада етмәк нитти гүввәтләндирир, она бир ширинлик кәтирир.

Шакирдләри образлы нитгин ичкишафы истигамәтиндә ишләтмәјә тәшәббүс кәстәрән мүәллимләр бәдиш әсәрләрдәки мәчәзләри мәктәбликләрә дәриндән баша салмага вә оларын нитгиндә белә сөзләрин јер тапмасына чалышырлар.

Бақыдакы 7 нөмрәли мәктәбли мүәллимин Залијева Шуранын иш тәчрүбәси бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. О, бәдиш парчада ишләдилән мәчәзи сөзләр үзәриндә шакирдләри дүшүндүрәркән онун әвәзиндә башга бир сөзү ишләтмәји тәләб едир.

Мәсәләп, о, Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» һекајәсини синифдә охусу заманы шакирдләри бәдиш дил үзәриндә дүшүндүрмәк мөгсәди ила һекајәдән «Инди, онун Јарычылпаг бәдәйинә амансыз ғыш кечәси башга бир дон бячлр, шахтанын буз бармаглары она «улдузлу нахышлардан зәриф бир либас тохујур» парчасы охундугда мүәллим шакирдләрә мүрачәтлә:

— «Шахтанын буз бармаглары она улдузлу нахышлардан зәриф бир либас тохујур» ифадәсини печә башга дүшүрсүнүз? Бу фикри башга чүр печә ифада етмәк олар?

Шакирдләрдән бири һәмни фикри өз билдәји кими белә ифада едир: «Шахтанын шиддәтиндән анын бәдәли буз өртүјү ила өртүлүр».

М. — Ким буву даһа башга чүр ифада едәр?

Башга бир шакирд фикри јенә дә өз сөзләри ила дејир.

Беләликчә, мүәллим бир печә шакирди дидирир, јазычынын мәти-

дә ишләтдији поетик сөзләри— мәчәзләри башга сөзлә әвәз етдирир, сонра мүгајисә апармага истигамәтләндирир. Мүгајисә јолу ила шакирдләрин назәринә чатдырыр ки, гејд олуан фикрин јазычы тәрәфи дән һекајәдә ифада олуңдуғу шәкилдә даһа чох хоша кәлир, ону ширинләшдирир— бәдишләшдирир. һәмни фикрә бәдишлик кәтирән иса орада ишләдилән «шахтанын буз бармаглары» (әслиндә, шахтанын бармагы ола билмәз) «улдузлу нахышлардан зәриф либас тохујур» ким ифадаләрдир (әслиндә белә либас јохдур), бунлар һамысы мәчәзи мә'на дашыјыр.

Шүбһәсиз ки, мүәллимин шакирдләри бәдиш әсәр үзәриндә дејилән шәкилдә ишләтмәси оларын нитгини ичкишафы үчүн олдуғчә фәјдалыдыр.

Јери кәлишикән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим шакирдләри мәти үзәриндә синифдә өзүкү истигамәти әсасында ишләтдији кими, мүстәгил дә чалышыдыра биләр. Бу мөгсәдлә әсәрлә бағлы ашағыдакы кими чалышмалар верә биләр:

а) охುದугуруз парчада (мәсәләп, С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр» ше'риндә) мәчәзи мә'нада ишләнилән сөзләр үзәриндә дүшүнүн, ону һәгиги мә'насы ила мүгајисә единг;

б) һәмни мәчәзи сөзләрин јеринә башга сөз гојмагла ејни фикри дејин;

в) охудугуруз ше'рдә мисраларла гафијәләрә диггәт единг, тәләффүзчә она охшар бир печә сөз тапыб гејд единг.

Синифдән синифкә кечдикчә, әсәрин бәдиш тә'сирин үзәриндә апарылган иш тәдричи јолла мүрәккәбләшдириләрәк давам етдирилди. Јенә мәктәб тәчрүбәсинә, шакирдләрин јазы ишләри ила танышыла әсәсән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, бәдиш дил үзәриндә иши диггәт мәркәзиндә сахлајан мүәллимләрин синифләриндәки шакирдләрин иши јазылары бәдишлик бахымындан хејли фәргләшир.

Јухари синифләрдә шакирдләрә бәдиш сөзә марагы даһа да гүввәт-

ләндирирмәк мөгсәди ила классик сәнәткарларын сөзә вердикләри глј-мәт хатырладылар, мүәјјән парчалар, јахуд мисра вә бејтләр шакирдләрин назәринә чатдырылар.

Н. Кәничәви «Сирләр хәзинәси»ндә сөз сәнәтинин тә'сиредичи гүввәсиндән истифада едәрәк мүасирләрини мә'нән тәмизлијә чағырмаг истиәмнишир:

Сордум: Кәһиңә гызылым, тәзә сөзмү
јахшидыр—
Дедиң насаң сәррафи: сөз дүнианын
вахишидыр...

Јахуд «Хосров вә Ширин»дә:

Сөз руһдур, чәк үчүн руһ бир
дәрмәдыр,
Чантәк әкилији балкә буидәдыр.

ИСМИН ХАЛЛАНМАСЫНА АИД АНЛАҖЫШЛАРЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Әһәд ЧАВАДОВ

Сабирабад рајону, Мүрсәлли кәнд мәктәбинин мүәллими

У синифдә исимләрин һалланмасына аид мә'лумат ашағыдакы нүмунәләрдән ибарәт әјани вәсәпт үзәриндә мүвафиг дил фактларын мүшаһидәси вә тәһлилиндән башлајырам.

1. Кечди кәничлијимдән отуз беш баһар.
2. Илк баһарда галмајачаг илк баһарын хәзәлләри.
3. О каһ ғыша чыхыр, каһ да баһара!
4. Өпдү дәнә-дәнә, өпдү баһары.
5. Еј азад күн, азад инсан, Дојунча ич бу баһардан.

Халг шаһри С. Вурғунун әсәрләриндән сечдијим бу нүмунәләрдә шакирдләрин диггәтини баһар сөзүнүн дәјишмәсинә чәлб едирәм. Тәһлил нәтичәсиндә мүәјјән едилди ки, биринчи нүмунәдә баһар сөзү кечди фе'ли ила бағлыдыр, о, һеч бир шәкилчи гәбул етмәјиб башланғыч формада ишләнишир. Икинчи нүмунәдә һәмни сөз галмајачаг фе'линин тәләби ила ба-

һарда формасында, хәзәлләри исминин тәләби ила иса баһарын формасында ишләнишир. Дикәр нүмунәләрдә дә ејни сөзүн нә үчүн башга формалара дүшдүјүнүн сәбәби ајдышлашдырылар.

Бундан сонра мүсәббә јолу ила нәтичәлишдиләр ки, бүтүн исимләр ејни гајдада һалләрә көрә дәјишә билди. Шакирдләр буну фактларла әсәсләндирир вә нәһәјәт, исмин һалланмасына аид тәрифи өзләри сөйләјирләр. «Исимләрин асылы олдуғу сөзүн тәләбин» көрә дәјишмәсинә исмин һалланмасы дејилди.

Даһа сонра шакирдләри исмин һалланмасына аид мүхтәлиф чалышмалар үзәриндә ишләдирирәм. Бу просеса оларын диггәтини һәр һалын грамматик мә'насына чәлб едир вә ашағыдакы суаллара чәваб тапмаларыны тәләб едирәм:

1. Нә үчүн Вәтән, јахуд мәктәб сөзүнүн башланғыч формасы адыг һал һесаб едилди?

Көр дүниада печә фәрсәз инсан вар,
Бир гуру чәрәјә чәки сатырлар.
Сөз дејән гәввәсдыр, сөз иса көләр,
Бу көләр чох чәтти әмәл кәләр.

Даһи лирик шаһримиз М. Фүзулинин «Сөз» радиони гәзәлиндә охујурут:

Артыран сөз гәдриши сәдг ила гәдриши
аргырыр,
Ким нә шигдар олса, әлти ејләр ол
мигдар сәд.

Белә мисраларын нүмунәсиндә шакирдләрин ишәришә чатдырмаг олар ки, Низамин, Нәсимин, Фүзулин, Ваһиф, Сабир вә б. сәнәткарлар сөзүн бәдиш күчүндән бачарыгла истифада едикләри үчүн севилди вә әзбәр өјрәнишиләр.

2. Јијалик һалда ишләнән сөзләр һансы шәкилләрдә тәбул едир? Исмни бу һалы вә билдирир? Бу һалда вә үчүн јијалик һал ады верилмишдир?

3. Јерлик һалыи шәкилчиләри һансылардыр? Бу һалда вә үчүн һалда ишләнән һал ады верилмишдир?

4. Тәсирлик һал һансы фе'ләрдә бағды олур? Шәкилчиләри һансылардыр? Бу һал вә үчүн тәсирлик һал ады верилмишдир?

5. Јерлик һал вә билдирир? Шәкилчиләри һансылардыр? Јерлик һал ады оны һансы грамматик мә'насына көрә верилмишдир?

6. Чыхышлыг һал вә билдирир? Бу һалда вә үчүн һалда чыхышлыг һал ады верилмишдир? Шәкилчиләри һансылардыр? Соуу н. м. сәһәлдәри вә бағланған чыхышлыг һал шәкилчиләри һансы сәсләнир (-иш)?

Исмни һаллары илә сәләһәр дил фектлары үзәриндә тәһлил апарыларак шәкилчиләрдән бу ким суралларға чаһаһлар тәләб едилмәси исмни һалларыи онларыи шүүрлу сурәтдә дәрә етмәсиндә мүнүм рол ойнадыр, мәнимсәмәни хәли иштен сөһләшдирир.

Исмни һаллары һаггында бу билдикләр мөһкәм бунвәрә ролуну ойнадыгдан сонра шәкилчиләр јијалик

вә тәсирлик һалларда исимләрии гејри-мүәјјәтлик билдирмәсини (һалыи гејри-мүәјјәт олмасыны) илә бәтән асан өјрәнә билдирир. Өзү дә бууу шәкилчиләрдә мүтләг синтактик әсасда дәрә етдирмәк ләзыи кәлир. Мән јијалик һалыи бу хүсвәјјәткәни сөз бирләшмәләри вә мүтлә даһиләндә, тәсирлик һалыи ејни хүсвәјјәтләрии илә јалныз мүтлә даһиләндә мәнимсәтмәјә һанл олур. Бу процесдә лингвистик експеримент пријомундан истифадајә хүсуси дятгәт јетирирәм. Белә кә бердијим нүмунәләрдә јијалик, тәсирлик һалларда гејри-мүәјјәтлик билдирән исимләри мүәјјәтлик билдирән формаларда ишләтмәклә, адыг һалла мүтајисәләр апармакла шәкилчиләрдә инам јарадырам ки, јијалик вә тәсирлик һаллар шәкилчиләрдә илә ишләнә билдирир. Зәһи едирәм ки, конкрет нүмунәләр кәстәрмәјә еһтијаж јохдур. Лакин гејд етмәји ләзыи билдирирәм ки, бу мүрәккәб грамматик гајданы фәргләндирирмәјә анд бачарыгларыи формалашдырылмасыны аз бир мүддәтдә (исмни һалларына анд мөвзуларыи тәдриси дөврүндә) там шәкилдә баша чатдырмаг олмур. Тәһлиин сонракы мәрһәләләриндә дә грамматик тәһлил процесиндә бу мәсәләни үзәриндә дөфәләрдә гајытмаг ләзыи кәлир.

ВИЛЈАМ ШЕКСПИР ВӘ ОНУИ «ҺАМЛЕТ» ӘСӘРИНИИ ТӘДРИСИ

Азә МИРЗӘЈЕВА,

Лүдмәлә ХАЧАТУРЈАН

ССРИ-ни 50 иллији адына Азәрбајҗан Педагожи Харичи Дилләр Институтунун баш мүәллимләри

23 / 11 / 2023
22 / 11 / 2023
Зел

Кечмишии көркәмәдә мәдәнијјәт қадимләри араһиндә илә габагчыла јерләрдән бирини дә әдәби ирси јунја әдәбијјәтии һансы фондуно даһилә олмуш гүдрәли һансы драматургу Вилјам Шекспир тутур. Иләрдән бәри бу даһи драматургу әсәрләри орта мәктәб програ-

мында өзүнәмәхсус јер тутур. һазирда IX сәһифәләрдә В. Шекспири «Һамлет» фәһиәси тәдрис олунур вә програмда буна дөрд саат ајрыдыр. Програми тәләбинә көрә шәкилчиләрдә В. Шекспири һајаты вә јарадычылыгы һаггында мә'лумат

верилмәли. драматургуи јарадычы ән јахшы иясән сурәтләриини үмумбашәри мәһијјәти, типиклији изаһ олунмәли. «Һамлет» әсәри өјрәдилмәлидир.

Бу сәһифдә К. Маркс вә Ф. Енҗелсин Шекспир јарадычылыгы һаггында фикирләри, һабәтә Шекспир вә Азәрбајҗан театры бардә дә сөһбәт кетмәлидир. Шәкилчиләри јаш вә биллик сәһијјәсини нәзәрә алыб, фикримизчә, вериләчәк мә'луматлары ашағыдакы кимн планлашдырмаг даһа мәгсәдәујгундур:

1 саат—интибаһ дөврү һаггында гыса мә'лумат, Вилјам Шекспири тәрчүмәји-һалы вә онун јарадычылыгыи дөврләрдә ајрылмасы, јарадычылыгы ичмәли.

2 саат—«Һамлет» фәһиәсини мәзмуну илә танышыг. («Һамлет» әсәри шәкилчиләри јәј тәһлил күнләриндә охујачагы сәһифәләри оху сијаһысына даһил едиләрсә, јәһи фәһиәсини мәзмуну илә шәкилчиләри габагчадан таныш оларса, шүбһәсинз ки, әсәрии мәзмуну асанлыгга гавранылар вә мүәллимин алава изаһына аз вахт сәрф олунар).

3 саат—«Һамлет» фәһиәсини тәһлили.

4 саат—Шекспири әсәрләри Азәрбајҗан сәһиәсиндә.

Илк дәрәдә шәкилчиләрдә тәһлиин ашағыдакы мә'луматы вермак олар.

В. Шекспир јарадычылыгыи чыңәкләнмәси интибаһ дөврүндә тәсадуф едир. «Интибаһ», јахуд «Ренессанс»—XV әсәри икинчи јарысында Европада тәшәккүл тапап вә XVII әсәри илк онилликләриндә гәдәр давам едән бир дөврүи адыдыр. Өз јаранышына көрә бу ад, һәр шејдән әввәл, гәдим Јунаһыстан вә Романыи мәдәнијјәт абидәләрии марагыи ојанмасына борчлудур. Сонралар бу термин даһа кениш мә'на кәсб етмәјә вә орта әсәрләрии узун гәфләт јухусундан сонра Европа мәдәнијјәтии чыңәкләнмәси кәстәрән бүтүн тәләбүрләр мәчмусуну өзүндә бирләшдирмәјә башлады. Бу дөвр—илли дөвләт-

ләрии тәшкили. дини догматлардан тәһрип олунмуш јени мәдәнијјәтии јаранмасы вә елми, ичәсәһәтии, әдәбијјәтии чышгуи ичкишағы дөврү иди. Интибаһ дөврүи адыи өз күчүнә, өз фәдакарлығына, зәкәја, дүшүнчәјә олан ишәли илә фәргләнир. Ф. Енҗелсин јаздыгы кимн, «бу о пахта гәдәр башәријјәтии кечирдији чеврилишләрдән ән мүтәрәггәси иди» (Ф. Енҗелс. «Тәһиәтии диалектикасы», К. Маркс, Ф. Енҗелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, т. 20, сәһ. 336, (рус дилиндә). Ејни заманда интибаһ дөврүндә буржуа ичкишағыи башлангычы хаг күтләләриини әзәб вә изтираблары баһасына һајата кечирди. Бу, «бәшәр тарихинә од вә гылыиңын аловлу дили илә јазылмыш» (Маркс) сәһифәләрдир.

Шекспир өз сәләфләриини итә'дадыны көлкәдә гоја биләчәк чышгуи постик иләһама малик шаир вә онларыи һәр бириндән даһа артыг дәрәдәдә кәскии драматик һиссә малик бир сәһәткар иди.

Шекспирии шәһиәтии мүәјјәтләшдирән мә'луматлар чох мү'әһ олса да, тәдгигатчылар бир сыра мүһүм тарихләри вә сәһәткәрии кечдији кешмәкешли өмүр јолунун пачиб мәрһәләләриини бәрпа етмәјә мүвәфәғ олмушлар. Вилјам Шекспир 1564-чү илдә, апрел ајыи 23-дә, Ејвои чајы үзәриндәки Стретфорд шәһәриндә сәһәткар аиләсиндә анадән олмушдур. Вилјам латын вә јунаи дили, үстәлик дә әдәбијјәт вә тарих фәһиәриини тәдрис едилдији јерли грамматика мәктәбиндә охујурду. Лакин о дөврүи бүтүн мәктәбләриндә олдуғу кимн, грамматика мәктәби дә схоластик характердә иди. 16 јашлы јенијетмә Вилјам јашамаг үчүн өзү пул газамаға мәчбур олур. Чүнки атасыи ишләри исләшмишди, әнлә илә бәјүк иди (еадә сәккиз ушаг варды). О, бир мүддәт Стретфордда мәктәб мүәллимини кәмәкчиси ишләди. В. Шекспир 18 јашында оларкәи Анна Хетчелә евләнир; бу пикаһдәрии үч ушагы доғулур. Бир чох стретфордлулар кимн, өз чыш-

гүй хэргийг, илгээлэрийг нь Лондон Шекспир чөлөөт чөлөөт эдирдэг. Сэвэгчээр Лондон 1587-чиг илдэ калли вэ тээлнээ сэлбэжэ чыгыб актёр-дута башлады. Анчаг актёр кими, о чох да шөдрот газаримр. 1593-чү илдэ Шекспир Бербеч театрында актёр, режиссор вэ драматург кими фаалангэт кестэрир. 1599-чү илдэ исе, «Глобус» театрынын пайчысы вэлэфаскын тутур. 1612-чиг илдэ яз-магы бир кавара тожараг, Шекспир театры тэрг эдиб Стретфорда гажы-дыр вэ өмрүнүн сон илдэрини бу-рада кесирир. О, 1616-чы ил апрел айыны 23-дэ вөфат эдир вэ өз дог-ма шөбөриндэ дөфн олунур.

В. Шекспирин хэргийг илэ баглы мэдунатын азлыг бир нөв «Шек-спир мөсөлөсүнни» жаранмасына сө-бөб олмушдур. Шекспирин мүүл-дөфлэгийн илкар эдэн тэнгидчилэр о вөстэдэн чыгыш эдирлэр ки, куя халт арасыдан чыгыш сада ил-сан, рөмжөт адамы олан адича ак-тёр—Шекспир бу гэдэр дахижэ вөсэрлэр жарада билмээди. Совет эл-ми илсөтөн аһамийжэти Гэрг шек-спиршүмэслэрини мөвгөжини саф-чүрүк эдэрэ, бу фикирдэлэр ки, Шекспирин мүүлдөфлиги илкар-эдэлжэз бир хэргитдир.

В. Шекспирин жаралчылыг жолу үч дөврө бөлүнүр. Биринчи дөвр (1591—1601); икинчи дөвр (1601—1606), үчүнчү дөвр (1608—1612) ил-дэри аһата эдир.

Шекспир жаралчылыгынын би-ринчи дөврүндэ тарихи хроника жанрынын тээвүр өтмөс илчилс хэргийг шэраитини эидийжэтлэри илэ шэргэлэир. Белински кестэрир-ди «Тарихи драма жалныз дөвлөт хэргийгын мүүхталыф чинсли эле-ментлэрини мүүбаризэс шэраитин-дэ мүүмүүндүр, тээадүфи дежил ки, Шекспир һеч бир башга дөвлөтдэ дежил, мөһз Илчилтэрдэ мөждава калла дөвлөт хэргийгын элемент-лэри Илчилтэрдэ олдуу гэдэр һеч жердэ бу дэргэдэ бир-биринэ эидд, бир-бири илэ мүүбаризэдэ дежилди» (Белински В. Г. Эсэрлэри, т. 5, Москва, 1954, с. 496 (рус дилин-дэ). Шекспирин тарихи хроника

жанрына мүүрачнөт өтмөс дэ мүүба-риздэ дөврүндэ мийли дөвлөтин мөһ-көмзөнкөс илчилс чэмийжэти вэ-төнини тарихинэ жөнөлөн марагы-дан ирэлэ калирди.

Биринчи дөврүн икинчи группэ-лэрини даһа чох Шекспир илчил-лиги ифалдэ олунан мөһнөкөлэр тэ-ккя эдир. Бу эсэрлэрдэ һэр шеј пар-лаг ишыга гэрг олунуб. Эбэс дежал ки, Шекспир һадисалэрин чэрэжэв өтдији жер үчүн тез-тез чөнүб өл-лэрини мөкөн сечир. Лакин Енкед-си эдалатла гөйд өтдији кими, сонун пјеслэриндэ һадисалэрин һарада чэ-рэжэв өтмөсидэн асылы олмаја-раг—пстэр Италијада, пстэр Фран-сада, истар Наваррада;—маһийжэт өттибары илэ бизим гаршымыда һөмишэ Илчилтэрдэ чанланур,» (Енкелс Ф. Ландшафт. Маркс К. Енкелс Ф. Эсэрлэри, VII чилд, т. 41, с. 79 (рус дилин-дэ). Шекспирин мөһнөкөлэриндэ билаваситэ халт ојун элементлэри вэр—маскарад палтары кејмэ, шөн ојунлар, маһ-нылар вэ рөгөлэр. Бэ'зи тамашалар эвэлчэдэ мүүжөнлөшдирлимиш байрам күшлэринэ салыныр вэ бу, пјеслэрин сөрлөвһөсидэ дэ өз ак-сини тапырды: «Јаз кечэсидэ ју-ху»—мэј байрамы күнү (Русијада Иван Купала кечэси), «Он икинчи кечэ»—милд байрамларынын сон кечэси. Мөһнөкөлэрин мөзмуну һө-мишэ сөвкэ вэ достлут, лөйтмотив исе—хэргийг көзэллэклэрини ширне дүјгүсү, байрам шөһлијидир.

Шекспирин «Ромео вэ Чүлжетта» фачнөсидэ орта эсэрлэрин феодал ахлагыдан азад сөвкенин, кыч һиссийжэтлары тэмизлик вэ сөми-миллик һимини дүјурт. Бу фачнө-ни А. С. Пушкин дэ чох јуксөк гү-мөтлөндиримшир.

Шекспир жаралчылыгынын икин-чи дөврүндэ жаралчылыг эсэрлэрин бөјүк өксөријэти фачнө жанры-дадыр. Кэркин трагик эидийжэтлэр асасында гурулан пјеслэрдэ, 1601—1608-чиг илдэрдэ даһа да дэринлөш-миш олан сөһнал эидийжэтлэр өз балин өксини тапмышдыр. О, Ромео вэ Чүлжетта образларыны «Шек-спир мөһнөкөлэрини фүсункар жараны-

шы, Меркутсону исе—«көзөд, исти-гялы вэ аличөһө» (Пушкин—кри-тик М., 1950, с. 203 (рус дилин-дэ). Шекспирин фачнөлэри («Һам-лет», «Крал Лир», «Отелло», «Маг-бет», «Антон вэ Клеопатра», «Ко-риолан», «Афия Тимону») фачнө-лэриндэ тэксэ шөһсийжэти өлүм вэ сүтүтүнү өкс өтдиримр. Онун гөһрө-манлары чэшыр, јымылыр, сөһв эдир, анчаг жөнэ дэ,—һөрчөнд һөми-шэ мөһнөкөт доғурмэсалар дэ,— марагалдырлар.

Икинчи саатда мүүллим «Һам-лет» фачнөсини мөзмуну илэ ша-кирдлэри таныш өтмөлидир. Бу мөг-садэ эсэрин синифдэ роллар үзрө охусуну тэшкил өтмөк фөјдөли олар. Үчүнчү саатда эсэрин мөзмуну-нун шакирдлэр тэрөфиндэн мө-нимсөһлијини јөгин өтдикдөн сон-ра «Һамлет» фачнөсини ашагыда-кы кими тәһлил эдэ билэр.

Жаралчылыгынын икинчи дөв-рүндэ Вилјам Шекспирин жаралды-гы «Һамлет» фачнөсини (1600—1601) эсэс мөһнөлэри Томас Кидин «Трагик повестлэр» вэ «Испан фа-чнөси» эдлы эсэрлэри вэ бир дэ жөнэ онун, алимизэ калиб чатмајан һам-лет һагында пјесидир. Мүүхталыф дөврлэрдэ Шекспирин «Һамлет» и мүүхталыф чүр гөбул эдилмишир. В. Г. Белински «Шекспирин «Һам-лет» драмы. Мочалов һамлет ро-лунда» (1838) эдлы мөгалөсидэ һамлетин даһили элөмини илчилшөф просөсидэ көтүрүр вэ белэликлэ дэ ирэдэ эһифлији тэбиөтөн күчлү һамлетин руһи илчилшөфыни бир аны кими гүјмөтлөндирилр. Бе-лински һамлет образыны XIX эсрип 30-чу илдэриндэки Русија эијалы-ларынын фачнөви вөсийжэтинин ха-рактеристикасы үчүн истифадэ эдэ-рөк, фөал симанын тамлыгыны дар-мадагы эдэн рефлексияны тэһги-дэ дүчар өтмишир.

«Һамлет» фачнөсидэ чөмийжэти габалгыл гүвэлэри илэ XVII эсрин башлангычында Авропада кэскин-лөшмиш иртича арасындакы эид-ийжэт хөсүсидэ күчлү верилмиш-дир. Эсэрдэки эидийжэт көһнө фе-одал гүвэлэри илэ онун дүшмөн-

лэри арасында дежил, тиран Клавди вэ онун гүјрутбулајаларынын тэм-сия өтдији иртича илэ һамлет вэ онун достлары олан «эскэр вэ тә-ләбэлэр» илэ һуманизм арасындакы эидийжэтлэн келдир. Ејин заманда эсэрдэ халг үсјанынын руһу да һисс олунур.

Азралчылыгы сима илэ мүүтлөг һакимийжэт арасындакы эидийжэт һөлә фачнөвин эвэлдидэ кестэри-лир. Клавди һамлетин шөһсидэ өз бөһлөчө дүшмөнини көрүр, буна көрө дэ өз өкөклэринэ—Полони, Розенкратс вэ Килденстернэ тап-шырыр ки, онун һэр аддымына көз гөјсунлар. һамлет ону мөһв өтмөк илэјөн кралын бүтүн бичликлэри-ни дүјур. Лакин о, һөлә илтигам һөкмүнү лөһкидир. һамлет гисас борчунун јеринэ јетирилмөсидэ она көрө лөһкидир ки, о, Клавдини кү-нөһкар олмасына һөм өзү гөти шө-килдэ илэһмэ, һөм дэ башгалары-ны буна илэһдырмаг илэјир. Буна-дан өтрү, о, «сича тәләс» сөһнө-сини тэшкил эдир: һамлет сөһил актёрлардан элэ бир пјес ојнама-ларыны хөһиш эдир ки, бунун ва-ситөсидэ о, Клавдини илшө эдэ бил-син. Тамаша заманы Клавди өз һө-јөчөһлэри илэ өзүнү элэ верир. һамлет онун мүүтөсир олмасына тэмамилэ эһни олур, анчаг жөнэ дэ гисасы лөһкитмөкдэ давам эдир. Бу, онун даһилиндэ мөһнунијэтсиз-лик дүјгүсү жаралдыр, руһи илтилаф эмэлэ кэтирр. һамлет жалныз һа-дир һалларда, шөр вэ алчагылыг көзү илэ көрдүкдэ дөзө билмир, јал-ныз бөлә вөхтда ган төкмөјө тәлә-сир. Бөләчэ, о эвэлчэ Полонини вэ онун һэр аддымыны пусан Розен-кратс вэ Килденстерни, сонра исе Клавдини өзүнү өлдүрүр. һамлет дүшмөһлэрини элиндэ она гаршм-силаһа чөврилтэн Офелја—ону үрөк-дөн сөвөн гызла да чох сөрт вэ кэ-скин данышыр. Анчаг о буну гөсдөн өтмир, бу онун дүшүнчөлэрини кэркилијидэн, гөһлидэки һөјө-чөһлэрин чөһлугундан ирэлэ кә-лир.

Шөһр вэ философ һамлетин али-чөһө һарактери, өз мөгсөдинэ чат-

дыгы анда һеч бир гүвәһәнни онла-ры ләнқидә, Јолундан дөндәрә бил-мәдијн адамларын һөгтеји-һәзәрин-дән бир гәдәр эһиф көрүнә биләр. Әслиндә һә, һәмлет—азад, фәал, чошгун бир симадыр. һәмлетин фа-чиәси ондадыр ки, о, дүниәнн әда-ләтсиз вәзијјәтинн һечә дәјишмәк јолларынн билмир, апардығы мү-баризә вәситәсиннн еффеһтсиз ол-дугуну өзү дә дәрк едир.

Фачиәнин композициясында ән әсәс јери һәмлетин лирик-фәлсәфи монологу тутур; бу монологда за-манын руһунун дәриндән дәркн ифадә олунмушдыр. һәмлет дүшүн-чәләриннн үмүмфәлсәфи характери фачиәни башга әсрләрә дә јахып-лашдырыр. һуманист һәмлетин иде-алы—камп инсан шәхсијјәтидир. Бу идеалын тәһәсүмүнү һәмлет әтәсыннн вә досту һоратсионун си-масында көрүр. һуманист һәмлет, һәр һечә олса да, һстәнилән анда гылынчдан јапышмаға вә она әзиз олан приһипләр угрунда дөјүшә өтылмаға һазырдыр; бу—XVII әс-рин башлангычы үчүн тамамлә сә-чијјәви симадыр. XVII әсин сијәси һадимләри, мүтләғијјәт вә респуб-лика тәрәфдәрлары арасында һәм-лет кимн эһимлик пөһтәсиннн сијәси вә һәрби фәалијјәтә дәјишәнләр вә дејилдн.

Һәмлет—гәһрәман шәхсијјәтдир О, һәтта һәғигәти өз ганы баһасы-на тәсдиғ етмәјә дә һазырдыр. Тә-садүфп дејил ки, бүтүн фачиәви хә-бәрләрдән сонра, Фортпһбрасын әм-ри илә һәмлетн һәрби еһтирамла дәфп едирләр. Өләркән һәмлетин бирчә арзусу вар ки, инсанлар онун һәјат вә мүбаризәсиндән хәбәр тут-сулар. О, һоратсиондан хәһиш едир ки, олуб кечәнләрин сабабинн һамы-ја изаһ еләсиннн вә Данија шаһзада-синнн һәјатынн гәләмә алсын.

Бизә—XX әср охучуларына—Һәм-лет өз көзәл мәһәви кејфијјәтләри, идеалларына олан иһамы илә доғ-ма вә јахылдыр. Мәһз бу әғидә иһа-мы вә инсан аличәнәблығы һума-нист вә бәшәријјәтинн ишығлы кә-ләчәјиннн фәал мүбаризәси һәмле-тин образынн әсрләрдән вәлада-

рағ, мүәсир дөврүн ән севимли гәһ-рәманларындан биринә чевирмиш-дир.

Мүәллим дөрдүнчү саатда әсәриг тәһлили илә бәғлы мәлуматларынн шакирдләр тәрәфиндән мәһимсә-ниллијинн јәғни етдикдән сонра мү-саһибә јолу илә шакирдләрдән Шекспиринн һансы әсәрләринн оху-дугларынн вә јахуд Азәрбајҗан сәһ-нәсиндә тамаша етдикләринн өјрә-нә биләр, әләвә оларағ В. Шекспи-ринн әсәрләриннн Азәрбајҗанда ој-нанылмасы вә тәрчүмәси һағгында белә бир мәлумат верә биләр.

Азәрбајҗанда Шекспиринн әсәрлә-риннн тамашаја гојулмасы эәнкип, чоһиллик тарихә маликдир. Режис-сорларынн һәзәр-дигтәтинн ән чоғ да-һи драматургунн «Отелло»су мәлб етмишдыр. Чүнки бу фачиә өз һис-сә һәјәчанларынн там шәкилдә, фа-чиәви пафосла ифадә етмәк үчүн актјорлара кәһиш имкан верирди—садиғ сәғки вә сонсуз инамдан гы-ғанчлығ вә шүбһәјә гәдәр, севинч-дән үмидсизлијә гәдәр. «Отелло» Азәрбајҗан дилиндә илк дәфә 1904-чү илдә Шушадә сәһнә үзү көрмүш-дур. Әсәрин тәрчүмәчиннн вә баш ролун ифачысы һашым бәј Вәзиров олмушдыр. Мүәсирләриннн хәтирә-ләриннә көрә Вәзиров аличәнәб ма-врын ролуну тәкмишлән бир сәһниј-јәтлә ојнамышдыр. 1910-чу илдә «Отелло» илк дәфә Бақыда сәһнәјә гојулур. Чәһкавәр маврын һејран-едичи образынн бу дәфә актјор һ. Әрәблиһски јаратмыш вә ифасы илә тамашачылары вәләһ етмиш-дир. Фачиә јени гурулушда тама-шаја гојулдуғу заман (1920) А. М. Шәрифзадәнинн бу ролда чыхыш ет-мәси дә ејинн рәғбәт вә һәрарәтлә гәршыланмышдыр. Исте'дадлы ак-тјор, Отелло һуманизминнн дәрһи аһлајышынн ачыб көстәрмиш, соғ сәһнәни сон дәрәчә фачиәви тонда ифа едәрәк, Шекспиринн әсәс идеја-сынн—хејринн шәр үзәриндә гәлә-бәсинн—Отеллонун мәһәви гәләбә-си вә Јағонун мәғлубијјәтиннн тәһ-тәпәсиннн тамашачыларә ашыла-мышдыр.

Ағыр вә үзүчү эәһмәт нәтичәсин-дә, сәһнә үчүн чәтин вә чоһпланлы

олан «Крал Лир» фачиәсиннн тама-шасы 1920-чи илдә олмушдыр. Та-машада ән бөјүк мүәффәғијјәт сә-фил атанынн иһтираб вә мәшәғтәт-ләриннн тәбинн шәкилдә әкс етдирән актјор Сидғи Руһулланын пајыпа дүшмүшдур. Аһчағ ән башлычасы Корделијянын вә өз әввәлки рәһ-јәтиннн гәршысында күнаһынн дә-риндән аһлајан Лирин һәр шеји дәрк етмәси, көзләриннн ачылмасы иди.

Бөјүк Октјабр сәһпәлиғт иһгила-биннн гәләбәсиндән сонра Шекспир әсәрләриннн тамашасы бүтүн рес-публикаларда күтләви характер алмышды. Бизим республикада ак-тјор А. М. Шәрифзадә Отелло ро-луку һәмншәки угурла ојнамаға давам едирди; актјор һәр ојунда об-разы даһа да тәкмишләшдирир, онун даһили әләминнә даһа дәрин-дән иһфуз едирди. 1925-чи илдә азәрбајҗанли тамашачыларынн илк дәфә чыхыш етдији Отелло ро-лу илә кәһч актјор Үлви Рәчәб се-виндирди Үмүмијјәтлә, бу ил әдә-бијјәт вә театр әләминдә мүһүм фактларла әләмәтдәрдыр.

1925-чи илдә «Һәмлет» әсәри Ч. Чаббарлынын јени тәрчүмәсин-дә сәһнәјә гојулмушдыр. Тамаша бөјүк мараға сабаб олмушдыр. Та-машачылар әсәрин тәрчүмәсиннн вә баш роллары ифа едән актјорлары јүксәк гијмәтләндирмишләр. Шаһ-задә һәмлетин ролунда А. М. Шә-рифзадә чыхыш етмишдыр. 1930-чу илдә актјор һәмнн ролу Москва, Ленинград вә Қазан театрларында бөјүк угурла ифа етмишди. Бу вахт-дан «Һәмлет» Азәрбајҗан Драм Те-атрыннн сәһнәсиннә әсәсли сурәтдә даһил олмушдыр.

1936-чы ил режиссор А. А. Туга-нов «Мағбет» фачиәсиннн драм теат-рыннн сәһнәсиндә тамашаја гој-мушдыр. Леди Мағбетин ролуну те-атрыннн ән јахшы гадын актрисасы олан Мәрәнјә Давудовә ифа етмиш-дир. Бу ролун ифасына көрә о,

Азәрбајҗан ССР-инн хәлғ артисти фәхри адына лајнғ көрүлмүшдур.

1937-чи илдән 60-чы илтәрә гәдәр драм театрында Шекспиринн «Ромео вә Чүлјетта», «Антони вә Клеопат-ра», «Крал Лир» фачиәләри вә «Он иккинчи кечә», «Икки Веропалы» вә башга мәһәкәләри сәһнәдә чаһлан-дырылмышдыр. Тибәлт ролунда Әләскәр Әләкбәровун, Меркутсион ролунда Рәзә Әфғанлынын, Чүлјет-та ролунда кәһч актриса Барат Шәһинскәјянын вә башгаларыннн көзәл ојуну тамашачыларын һафи-зәсиндән узун заман силинмәмиш-дир. 1959-чу илдә, Москвада кеч-рилән декада күмәрниндә Ә. Әләк-бәров Отелло ролунә көрә бөјүк мү-әффәғијјәт гәзәһмишдыр.

В. Шекспир өјсәләринннн угурлу тамашалары драматургунн әсәрлә-риннн Азәрбајҗан дилинә кејфијјәт-лә тәрчүмә едилмәсиннә бөјүк имкан јаратмышдыр. Ч. Чаббарлынын тәрчүмәләриндән сонра, совет дөв-рүндә ән јахшы тәрчүмәләриң мү-әллифи Әһмәд Чавад («Отелло», «Ромео вә Чүлјетта»), Абдулла Шаһг («Мағбет»), Мирзә Ибраһи-мов («Крал Лир», «Он иккинчи ке-чә»), Ә. Сәбри («Шылтағ гызын јумшалмасы») олмушдыр. Бүтүн бу тәрчүмә әсәрләри әјрыча китаб шәк-линдә чаһдан чыхыш, журнал сә-һпәләриндә дәрч олунмушдыр. Көркәмли актјорумуз Мустафа Мәрдановун тәртиб етдији, Азәрбај-җан, рус вә иккиләс дилләриндә бә-рахылан «Шекспир Азәрбајҗан сәһ-нәсиндә» адлы көзәл албому ху-сәслә марағлыдыр.

Үмүмијјәтлә, Азәрбајҗан әдәбиј-јәтшүнаслары, тәһғидчи вә тәрчү-мәчиләри даһи драматургунн образ-лар системиннн маһијјәтинн дәрин-дән дәрк етмиш вә Шекспир јара-дычылығынн јүксәк гијмәтләндир-мишләр.

Сон саатда шакирдләрә һәмле-тин монологуну әзбәр өјрәнмәји тапшырмағ мәсләһәтдир.

С. РҮСТӘМИН «ГАФУРУН ГӘЛБИ» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТЭЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт Әһмәдова

Бакы, 239 нөмрәли мәктәбин мөәллими, методист мөәллим

Шакирдларын вәтәнпәрвәрлик тәрбиәсиндә Бөјүк Вәтән мұһарибәси һадисәләринә һәср едилән әсәрләр мұһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Мөһкәм коммунист әгидәсинә малик вәтәнпәрвәр кәңчләр, шүүрлу вәтәндашлар јетидирмәк мәгсәди илә мәп, хүсусилә Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә фәдакарлыг әһәмиәтләр кәстәрән совет дөјүшчүләрини һәјәтиңә, гәһрәмәвилыгыңә анд бәдн әсәрләрдә тәсвир олунан гәһрәмәнләрн харақтер хүсусијјәтләрини букүпкү кәңчләрә—мәктәблиләрә там чатдырмагы даим диягәт мәркәзиндә сахлајыр вә совет халгының галиб кәлмәси сәбәбләрини кәиш шәрһ едирәм. Бу мәгаләдә биз С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» поемасы илә бағлы көрүлән ишләрдә вә әлдә едилән нәтичәдән мұхтәсәр бәһс едәчәјик.

Поёманын тәдрисинә һазырлыг дөврүндә сийфдәнарч охуда Ризван Зейналовун Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә совет халгының гәләбәсиниң 30 иллијинә һәср олунмуш «Совет Иттифагы Гәһрәмәни» Гафур Мәммәдов» (Кәңчлик, Бакы, 1975) адлы китабын шакирдләр тәрәфиндән охунмасының вә бирликдә мұзакирәсиниң тәшкил едирәм, сонра шакирдләрн Бакы Дәнизчилик Мәктәбинә апарырам. Экскурсия заманы онлар Гафур Мәммәдовун адыны дашыјан мәктәбдән, Бөјүк Вәтән мұһарибәси ветераны Богдан Никита Ивановичини мұһарибә хәтирәләриндән марағлы мә'луматлар топладылар.

Әсәрин тәдрисинә әјрылмыш илк саатда поёманын шакирдләр тәрәфиндән охунмасының тәшкил едирәм. Поёмадан кәтирилмиш нүмунәләр әсәсиндә Гафурун мәрдијини, инсанпәрвәрлијини, фәдакарлыгыны, Синетскијә мұнасибәти вә бунун сәбәбләри һаггында өз мұлаһизәләрини билдирмәји, онлара тапшырыр

вә әсәри бир даһа, диггәтлә охумаларының мәсләһәт көрүрәм.

Икинчи саатда Јәгин едирәм ки, әввәлчәдән көрүлән тәдбирләр поёманын мәзмунунун вә идеясының даһа дәриндән мәһәлләләшмәсини сәбәб олмушду. Бәлән ки, поёманын тәдрисинә әјрылмыш икинчи саатда әввәлчәдән мұсаһибә заманы тәхминән ашагыдакы чәваблары алдым.

Гафур Нәсир оглу Мәммәдов 1922-чи илдә Бакы шәһәриндә андан олмушду. О, Хәзәрнн мави суларында Јорулмаг билмәдән үзәр, үзкүчүлүк јарышларында биринчилик газанарды. Гафур дәфәләрлә судә роғулмаг горхусу олан јолдашларының вә еләчә дә досту Мәмишин өјүмдән хиләс етмишдир. О, јолдашларына үмидлә, инамла дәрәмәш ки, орта тәһсилниң битирән ки ми дәннзчилик мәктәбинә кедәчәкдир. Гафур атасы Нәсир кишиниң мәсләһәтилә мәтбәәјә ишә кирир, чапчылыг сәнәтинә јијәләнир. Лакин, о, јенә дә дәннзчи олмаг арзусу илә јәшәјыр.

Бу мұсаһибәдән сонра хүсуси бир нитонасија илә дәрәм:

1941-чи ил ијун ајының 22-си. Бөјүк Вәтән мұһарибәси...

Елә бу вахт РСФСР-ни халг артисти диктор Јури Борисович Левитаның ифасында магнитофон лентинә јазылмыш Бөјүк Вәтән мұһарибәсиниң башланмасы һаггында мә'луматы сәсләндирирәм. Гисс едирәм ки, дәрһал шакирдләрн үзүнә мә'јуслуг гонур, көзләриндә фашизмә гаршы нитиғам гығилчымы парлајыр. Сонра шакирдләрә әсәрин мәзмуну илә бағлы бир сұраллар верирәм.

Шакирдләрдән бири дәрәм: «Фашистләрини өлкәмиңә гәфләтән хәшичәсинә һүчуму бизи сарсытмади. һамы бир нәфәр ки ми Вәтәнини мұдафиәсинә галхды. 39 миңә гәдәр

коммунист, 40 миңдән чох комсомолчу көнүллү олараг чәбһәјә кетди. Бушларың ичәрисиндә Гафур Нәсир оглу Мәммәдов да вар иди. Мұһарибәнин далғалары Гафуру Севастопола кәтирди. О, Шимали Гағгазда 323-чү дәннз пијада-баталјонунун сыраларында вурушду, рота командири Зиновий Синетскинин рабитәчиси олду.

М. — Гафурун гәһрәмәвилыгы һаггында нә дәрә биләрсиниз?

Ш. — Гафур чевик вә мөһкәм ирадәли олдугу үчүн дүшмәнин 19 һүчумунун гаршысының алынмасында фәал иштирак етди. Октјабр ајының 18 вә 19-да 13 алман автоматчысының вә бир миномјот һејәтини мөһв етди. (Бу вахт Гафурун башга бир дөјүш сәһнәсинә республиканың әмәклар артисти һәсән Әблүчун ифасында магнитофон лентиндә гулаг асырыг).

М. — Гафур һансы кәјфијјәтләрилә өзүнү Синетскијә севдирмишди?

Ш. — О, Вәтәнини өзүндән чох севирди. Рота командири Синетскинин рабитәчиси олмагла бәрәбәр, һамы илә биркә дүшмән һүчумларына синә кәрирди. Дәфәләрлә һәјәтиңи тәһлүкә гаршысында гојараг, верилән тапшырыгы вахтында јеринә јетирдији, горхмаз вә икид оған олдугу үчүн, Синетски она хүсуси һөрмәт бәсләјир вә ону гәлбән севирди.

М. — Зиновий Синетскинин Гафура мұнасибәти һаггында даһа нә дәрә биләрсиниз?

Ш. — Комсомол тәшкилаты кәтиби Гафуру Синетскидән хәбәр аланда Синетски дәрәм: «Гафура јахшы демәк аздыр: о, әвәссиз рабитәчи, һәм дә дост јолунда чанындан кечмәјә һазыр олан, андына садиг јенилмәз бир гәһрәмәнди.»

М. — Онларын бу достлугуна гүввә верән нә иди?

Ш. — Үмүмјјәтлә, Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә совет халгының гәләбәсиниң һәрәкәтвечи гүввәләриндән бири дә халғлар достлугу иди. Шаир чох көзәл дәрәм:

Бөјүк инамларының, әлмәз диләкләрники,

Кремлин саатыла вуран үрәкләриниң,
Мәш'алилә көрүрау бу достлар
бир-бирниң,
Дүңја гәдәр севирди бу достлар
бир-бирниң.

Гафуру синәсини дүшмән күләсинә сипәр етмәјә сөвг едән мәһв рус халгы илә Азәрбајҗан халгының мөһкәм достлуг вә гардашлыг һиссләри иди. Гафурун бу гәһрәмәвилыгы дүшмәндән нитиғам алмаг һиссини даһа дә аловландырды.

Икинчи саатда әсәрин бәднн тәһлили үзәриндә хүсуси иш апарыр, шаирни сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләрә чатдырмага нивл олурам.

Шакирдләр тәрәфиндән һазырләнимыш «Ананың Синетски илә Гафурун гәбири јанында» шәкли нүмајиш етдирилди. Мән Гафур Мәммәдовун анасының мәрдијини, бөјүк гәлбә малик олдуғуну, вәтәнини дүшмәнләрини—фашистләрини элинә кечмәмәси үчүн әзиз баласының итирдикдә белә өз ләјәгәтини јүксәк тутмасының, Вәтән јолунда гурбан кедән икид анасы ки ми вугарлы олмасының тәсвир едән вә Азәрбајҗан аналарының үмүмләшдирилмиш сурәти ки ми ананың вәтән угрунда догма баласының итирсә дә, онун гәһрәмәвилыгына, мәрдијинә көрә сүдүнү һалал етмәсини гејд едирәм вә сонра С. Вургунун «Ананың өјүдү» ше'риндән ашагыдакы мисралары јада салырам.

Икид балами һәрчәнд ки, өз аням
мән сәниң,
Чәрәјилә бөјүмүсән бизиң ана Вәтәнин.
Бизиң еләр Короғдулар, Чәпајеләр
јурдулар,
Һәр нәфәри күләбәтмәз, топ дағымәз
ордулар—
Кет! Дүшмәнин габагында икид
тәрән вугарла,
Түфәнкини тәмиз сахла, атыни дә
тумараал..

Дәрсн јекунлашдыраркән ону дә гејд едирәм ки, бәли, совет халгы Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә она көрә галиб кәлди ки, Коммунист Партијасы чохмилләтли совет халгының бир гүввәдә бирләшдирмишди. Биз әдаләтли мұһарибә, азадлыг мұһарибәси едирдик. Дөјүшчү-

ләримиш Ленин комсомолундан дәрә алмышдылар. партија сырларында баркымышдылар.

Елэ бу вахт мажыи 8-дә алман-фашист комманданылыгынын нүмә-жәкдәләрә тәрәфиңдән Алманпаныи данышыгысыз тәслим олмасы һаггында сәһадәтти һизалатмасы J. Б. Левитаныи яфасында магнитофон лентиндә сәсләпәр. Намынын үрә-јиндә севияч, үзүндә тәбәссүм јар-рапәр. Шакирдләр Бөјүк Вәтән мү-һарибәсиндә өләнләрин хатирәсини бир дәһигалик сүкутла јад едирләр.

Дикторун сөзү гуртаран кимн шакирдләрин алгыш сәдалары сн-ниф отагыны бүрүјүр.

Партија вә дәләтимиш Бөјүк Вә-тән мүһарибәсиндә гәһрәманлыг кәстәрән Совет өлкәсини 100 мил-ләтнин тәмсил едән дөјүшчүнү рә-спадәтинә керә орден вә медаллар-ла тәттиф етмиш, 11,603 нәфәр дө-јүшчү исә ән јүксәк ада Совет Иттифагы Гәһрәманы адына ләјиг көрүлмүшдүр. Дәһиг һесабламаја керә Гафурун әфсанәви гәһрәман-лыгыны 63 адам тәкрат етмишдир. Мәсәләк, J. Демидов, Мәммәд Чәб-рајыл оғлу Мәммәдов, Турбин, Је-фимов вә б.

ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј-әтпийи 1943-чү ил 31 март тарихли фәрманы илә Гафур Нәсир оғлу Мәммәдов да Совет Иттифагы Гәһ-рәманы адына ләјиг көрүлдү.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совет-тиниш гәрары илә Баки Дәһигчилиг Мәктәбинә Гафурун ады верилди.

Мәви дәһиг суларында шырымлар ачап танкерләрлән бирн онун ады-ны ашыјыр.

Совет халгынын алман-фашистн үзәриндә гәләбәсини 40 иллији мү-һасибәтилә Бајыл багында Гафурун өбләдәси учалдылды.

«Гафурун гәләбә» поемасынын тәдрисинә ајрылмыш сон саатда ше'рдән бир парчаныи әзбәр өјрә-нилмәсини тапшырырам. Севпиди-ричи һал кими ону да әләвә етмәк истәјирәм ки, шакирдләрин әксә-ријјәти дәрсликдә верилән бүтүн һисәләри әзбәрләјир, һәттә бә'зи-ләри партија вә дәләтимишә өз миннәтдәрлыгыларыны әбәдијјәт кү-ләши олан бөјүк рәһбәримиз В. И. Ленинә вә сүлһә анд бәјәтыларла билдириләр. Олардан бә'зи нүму-вәләри вермәји мәсләһәт билкирик.

Әзизим, белә күндә,
Јада сәл белә күндә,
Ленин да сәг олајам,
Бизимиш белә күндә

Бу дәрәви нәсә кәлди,
Јоллары күсә кәлди
Биз сүлһә сәс верәлдә,
Еләр да сәсә кәлди.

Дәрсин сонунда шакирдләр мү-һигиниш мүшәјнәтилә «Мән сүлһә сәс верирәм» маһнысыны ифа едир-ләр.

Евә мөвзу илә әләгәдар бир ичә инша јазынын адыны верирәм. «Мән 26-ларын нәвәсијәм», «Олар Вәтән угрунда өлмүшләр», «Азәр-бајчан гәһрәманлар диярыдыр».

ШИФАҢИ ХАЛГ ЭДӘБИЈАТЫ НҮМУНЭЛЭРИНДЭН ИСТИФАДЭ ЈОЛЛАРЫ

Сейфәддин ГӘНДИЈЕВ

Шамахи рајон, Көјүр кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими,
методист мүәллим

Өз гәднм вә әкиллији илә дүн-јада мөшһур олан Азәрбајчан әдә-бијјаты халгымызын әкә сүзкә-чиндән кечиб зәманәмишә гәдәр кә-либ чатан әкили фолклор нүмунә-ләри илә дә фәхр едир.

Улу кечмишә малик олан Азәр-бајчан шифаһи халг әдәбијјаты үмүмтәһсил мәктәбләриниш IV, VI, VIII вә IX синифләриндә тәдрис-олунур. Шифаһи халг әдәбијјаты-нын тәдрисинә IV синифдә 7 саат,

VI синиф вә VIII синифдә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Халгымызын бу әкили ел әдәбијјаты нүмунәләри һаггында шакирдләрә һәртәрәfli биллик вә мә'лумат вермәк үчүн, мән тәдрис процесини мәктәбдә фәалиј-јәт кәстәрән «фолклор» дәрији вә «фолклор күнү» верилишини иши илә билләвәситә әләгәләндирирәм.

Әввәлчә ону гејд едим ки, он ил-дән артыгдыр мәктәбимишдә «Фолк-лор» дәрији фәалијјәт кәстәрир. Дәријәк үзләри бу күнә гәдәр чох иш көрмүшдүр. Белә ки, дәријәк үз-ләриниш көмәји илә индијә гәдәр 40 нәфәрдән артыг Шамахи—Ширван ашыглары, рајонумузун 6 нәфәр си-нәдәфтәр гәднн нәгмәкаринын һә-јәт вә јарадычылыгына анд мә'лу-мат, бир чохунун әсәрләриндән нү-мунәләр әлдә едилмиш, олар һаг-гында хатирәләр топламышыг. Ра-јонун әразиси илә багли 20-ә гәдәр әфсанә, Шамахи—Ширванла бағ-лы 70-ә гәдәр ағы, бәјәти сә ичә-ичә аталар сөзүнүн дә топланмасы дәријини угурларындандыр.

Дәријәк мәшгәләләриндә шакирд-ләриниш ел әдәбијјатына анд топла-дыглары нүмунәләри «саф-чүрүк едир», әлдә олунан вариантла ту-тушдуруп, јени материаллары сис-темләшдирәрәк «Фолклор топлусу-на» көчүрүрүк. Дәријәк үзләри тәк-чә өз кәндимишн дејил, рајонун гоншу кәндләриндә олан јашлы са-киләрлә, нхтијар јашында олан ашыгларла, ел әдәбијјаты һәвәскар-ларына мәктубларла мүрачнәт едирләр. Бу да ја јени фолклор нү-мунәсини әлдә олунмасы, ја да је-ни синәдәфтәр ел нәгмәкарларыныш јарадычылыгынын ишнә дүшмәси-нә көмәк едир.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунә-ләриниш топланмасы шакирдләриниш халгымызын әсрләр боју апардыгы азадлыг мүһарибәсиниш, адәт-ән'-әһәләриниш өјрәнилмәсинә көмәк етмәклә јанашы оларди тәдһигат-чылыг гәбилијјәтиниш ашыланма-сында, дүнјәкөрүшләриниш кәниш-ләнмәсиндә әјани рол ојнајыр.

Топламыш шифаһи халг әдәбиј-јаты нүмунәләриндән тәдрис просе-

синдә мән әсәсән ики јолла истифа-дә едирәм:

а) синифләрдә шифаһи халг әдә-бијјатынын тәдриси заманы;

б) әдәби әсәрләриниш тәдриси зама-ны.

IV синифдә «Ағ атлы оғлан» һа-ғылыны, тапмача вә аталар сөзлә-риниш тәдрис едәркән шакирдләрдә шифаһи халг әдәбијјаты, онун жанрлары һаггында ақлајыш јара-дырам. Фикрими топладыгымыз фолклор нүмунәләриндән истифадә илә әјаниләшдирирәм. Оларда бу халг ичисинә гаршы һәвәс ојатмаг-дан өтрү кәнд әразиси илә багли олан бир ичә әфсанәнин мәзмуну («Ағ атлы оғлан» һагылда Дөшкү-вар пәдшаһын зүлмкарлығыны кәс-тәрдиңдә) һаггында гысача мә'лу-мат верирәм.

Јашадыглары кәндиш јахынли-гындакы јериниш нәјә көрә «Тарлан вурулан», «Гәһли дөш», «Гәһли көл» адландыгыны билән шакирд-ләриниш ел әдәбијјатына бағлылыгы, истәји даһа да артыр. Фолклор һаг-гында илк кәниш мә'лумат өјрәнән IV синиф шакирдләри үчүн мәсәлә бир дә она көрә марағлы олур ки, һәмниш әфсанә вә ја рәвәјәти сөјлә-јән оларын таныдыглары ел ағсаг-галларыдыр. Белә башланғычдан сонра шакирдләр фолклор һаггында даһа чох мә'луматлар өјрәнмәјә чалышырлар. Одур ки, дәријәк мәш-гәләләри, «Фолклор күнү» верили-ши һәмнишә марағлы вә мәзмунлу кечир.

VIII синифдә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты тәдрисинә деји-миш кимн, 3 саат вахт ајрылмыш-дыр. Артыг бу шакирдләр шифаһи халг әдәбијјатынын нөвләри, хүсу-сијјәтләри илә мүәјјән мә'язда та-пышдырлар (әлбәттә һамысы илә јох). Одур ки, мөвзунун тәдриси за-маны топланмыш ел әдәбијјаты нүмунәләриндән даһа сәмәрәли исти-фадә едирәм. Әввәлчә шакирд-ләрә нәзәри мә'лумат—шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләри, јазы-лы әдәбијјатдан фәргә, нәгмә, бәјә-ти, ағы, ләјлә, аталар сөзләри вә с. һаггында әтрафлы мә'лумат

верирэм. Тэлим просесиндэ синэ-дэфтар ел нэгмэхарлары—«саф, үлэв, тэшиг мэхэббэтнини нэр шејдан мүгэддэс билэн», елм алэмине ики-гошмасы бэлли олан Зејнэб Зэрбэди гызынын, «чалдыгы нэгмэлэрини һамысы гэм үстүндэ олан, дэрдлэр јоргуну» Пэринад Ајаз гызы вэ Ап-реа ингилабынын гэлэбэсини севкичлэ гаршылајан, о мүнасибэтлэ дүздүјү кэрајлынын анчаг бир бэлди пэвалэриннэ јадикар галан Агча Күлаға гызынын јени топладыгымыз бајаты вэ агыларыпдан истифада дэрсин мараглы олмасына да һа да көмөклик көстэрир:

Үзэрлик дэстэ-дэста,
Јыг багла дэстэ-дэста.
Мен сандан овалэ өлсэм,
Һэр күн кал гөбрим үста.

Мен ашыг аваз вло,
Саз вло, аваз вло,
Зејнэб, эрзи-Һалымы,
Чал оху, аваз вло.

Ашыг ше'рини нөвлэри (элбэттэ һамысы һаггында јох) вэ дастанлар һаггында шакирдлэрэ мэлумат верилэ јенэ дэ көјлэрли Гочаға Мустафа оглу, чэјирли ашыг Аббасын ше'рлэри, Коланы Мустафанын «Мустафа вэ Сэнэм ханым» дастанында индијэ гэдэр һеч бир мэтбу-атда дэрч олунамашы нүмунэлэријдэн истифада дэрсин сэмэрэли-дики вэ еффектин даһа да дэрин-лөшдирир.

Тэрэксэ Ширван еллэри,
Вирам олуб, галап көрдүм
Ачылымш гөнчө күллэри,
Саралыбан солан көрдүм.

вэ ја:

Сэнэ гурбан олум, в гардаш оглу,
Јолунда кэсэрэм, бир гоч, бир тоглу,
Адым Гочагадир, Мустафа оглу,
Бу һамэни бизим јарэ јетири.

Топладыгымыз шифаһи халг эдэ-бијјаты нүмунэлэринини эдэби эсэр-дэриј тэдриси илэ элагэлэндирил-мэси һэм эсэрин мазмун вэ идеја-сынын шакирдлэрэ даһа јакшы чат-масына, һэм дэ онларын билик дан-рэлэринин кенишлэнмэсинэ имкан јарадыр.

Азэрбајчан халгынын ингилаб-дан эввалки вэзијјэти—елин, оба-нын, ачыг, эзаб-эзијјатлэ дола-малары, бир парча чөрөкдэн өтрү һајатларыны белэ гурбан вериллэ-ри, һагсыз, эдалэтсиз заманда һеч бир нисани һугуглара малик олма-малары, варлылары, һампалэрини өзбашыналыглары Ч. Чаббарлынын «Дилара» (IV с.), А. Шагини «Мэк-туб јетишмэди» (V с.), М. Ә. Сабирини «Нэ ишим вар» (VII с.), М. П. Вагифини «Көрмөдим» эсэрлэриндэ өз бэдики иши-касыны тапмышдыр. Бу эсэрлэрин тэһлили заманы ша-кирдлэрини фикирлэрини јенэ Ша-махинын Коланы елатында дүнија көз ачымыш Агчанын, Коран тајфа-сында олан Зејнэбин, Багырлы обасында јашајан Пэриназын элдэ етдијимиз ашагыдакы бајатылары-на јөнэлдирэм:

Әзизим белэ галмаз,
Белэ күн, белэ галмаз.
Варлы, сөзүмү ешиг,
Зүлүмү белэ галмаз.

Мен ашыгэм күл мэнэм,
Бүзбүд сэнсэн, күл мэнэм
Белэ һагсыз заманда,
Бил ки, һеч вахт күлмэксэм.

Тэчрүбэ көстэрир ки, мөсэлэнини бу чүр тэшкили кэнч нэсилдэ кеч-миш дүнианын ганлы-гадалы, эда-лэтсиз, нисафсыз, јохсулар үчүн үмдэсиз олан гара күнлэриннэ ниф-рэт ојатмагла јанашы, азад, бэхтэ-вэр, сүлһүн бајрагдары олан Вэтэ-нимизэ мэхэббэт вэ севки һисслэ-рини даһа да артырыр.

Бу һисслэрин шакирдлэрэ ашы-ланмасында «Фолклор күнү» вери-лишиндэ сөслэндиријимиз «Баја-тыларда Вэтэн мэхэббэтнини тэрэн-нүмү», «Шифаһи халг эдэбијјаты вэ В. И. Ленин», «Ашыг ше'ри сүл-һү тэрәннүм едир», «Гадын нэгмэ-карларын ше'рлэриндэ Вэтэн сев-киси» вэ с. верилишлэр даһа тэ'сир-ли род ојнајыр.

Һэмин верилишлэрдэн белэ бир епизода диггэт јетирэк: ...һеч бир «гара» танымајан, эсрлэр боју һеч бир һугугу олмајан «гара чадраны алтында» дэрд-эсэрлэринэ ичин-ичин

аглајан, ачы талејли гадылар ара-сында өз чэсарэт сэсини учалдан-лар да олмушдур... Јарадычылыглар-ында Вэтэн, онун һэр гарыш тор-шагы мүгэддэс вэ сөчдэкаһ олмуш-дур:

Мен ашыг гара баглар,
Аг үстэн гара баглар,
Ширванын һэсрэтиндэн
Үрәјим јара баглар.

Әзизим гурбан верим,
Гоч кэсим, гурбан верим.
Мени Ширвана гајтар,
Чаным гурбан верим.

Ширванын гары галды,
Јаз калди, гары галды.
Абад шәһэр јериндэ,
Хараба бары галды.

Вэтэним гарыш-гарыш кэзэјдим,
Дост багында алма, һејва үзэјдим,
Тој гурула, мөчлислэрдэ сүзэјдим,
Мен Агчајан, арзу-камим буду, бу—

Орта мөктөблэ Бөјүк Вэтэн мұһа-рибэси мөвзусуна һэср едилмиш эсэрлэрин дэ тэдриси хүсуси јер ту-тур. Бу эсэрлэрин (Ә. Мәммөдхан-лы «Буз һејкэл» IV с., С. Рәһимов «Медвәјон» V с., И. Гасымов, һ. Сејидбәјли «Узаг саһилләрдэ» VI с., С. Рүстәм «Гафурун гэлби» вэ Б. Ваһабзадэ «Учун нэгмэлэрини» VII с.) тэдриси кэнч нэсилдэ мұһа-рибэјэ, ону төрэдэнлэрэ нифрэт, сүлһэ, азадлыға мэхэббэт кими мү-гэддэс һисслэр ашылајыр. Бу эсэр-лэри кечэркэн шакирдлэрэ ајдын олур ки, инди исти гојунда азад јашадыглары Вэтэнимиз—ССРИ не-чэ-нечэ икид огул вэ гызларынын ганы баһасына сэдэст тапмышдыр. Бу фираван күнүн дүсалына јетмэк үчүн нечэ-нечэ ата-аналар «огул вэ

гыз тојусуз», кэлиилэр «баш јолда-шысыз», ушаглар атасыз, бачилар гардашыз галмышдыр. Тэчрүбэ көстэрир ки, мұһарибэ мөвзусуна һэср олунамаш эсэрлэр топладыгы-мыз шифаһи халг эдэбијјаты нүму-нэлэри илэ (элбэттэ ујғун олашы илэ) гаршылыглы тэдрис олунанда шакирдлэрдэ һуманизм, һэрби-вэ-тэнипэрвэрлик тэрбијјэсини, Вэтэн севкисини ашыланмасына јакшы көмөклик көстэрир:

Мен ашыгэм мәрд огул,
Мәрд атадан мәрд огул.
Дүшмән горхуб гачыр,
Мөһкэм дөјан, мәрд огул.

Мен ашыг огул тоју,
Гыз тоју, огул тоју,
Һятлэр, көзүн чыхајды,
Көрмөдим огул тоју.

Сачлары күллэсэнэ,
Күл вуруб күллэсэнэ,
Сән йақидлэр вәслисэн,
Дәјмәз һеч күллэ сәнэ.

Мөктөб тэчрүбэси көстэрир ки, Азэрбајчан шифаһи халг эдэбијја-тынын јаддашларда јашајан нүму-нэлэринин топланмасы, ел сәнэтка-ларынын јарадычылыгларынын арашдырылмасы вэ онлардан тэ-дрис просесиндэ истифада олунамасы дедијимиз кими, бир тэрәфдэн кэнч нэсли улу халгымызын гэдим адэт-эн'энэлэри, һајат тэрзи, мұхтәлиф дөврлэрэ анд тарихи һадисэлэри илэ таныш едирсэ, дикэр тэрәфдэн он-ларда халгымызын мүгэддэс кечин-шинэ, шәрәфли һајат јолуна рәғбэт, үмумијјатлэ, естетик, һуманист, беј-нәлмилэлчилик тэрбијјэси вэ с. ки-ми нэчиб эхлаги һисслэрин ашы-ланмасына хидмәт едир.

ХҮСУСИ ИНТЕРНАТ-МӘКТӘБ ЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҢТИЈАТЫНЫН БӘЗИ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Акиф МӘММӘДОВ

хүсуси интернат-мәктәбин мүәллими

Хүсуси интернат-мәктәбләрдә тә-лим методикасы спесифик характер-дашыдыгы үчүн лал-кар ушагларын лүғәт еһтијатыны зәккилләшдирмәк

јоллары да өзүнәмәхсуслуғу плә-фәрләнир. Бу фәргләри исә нәзәрә алмадан тәлимдә мүвәффәғијјәт әл-дә етмәк олмаз. Апарылан мұшаһи-

дэлэр лал-кар ушагларын лүгэт еhtiјатынын өзүнэмэхсус бир нечэ хүсусијятини ашкара чыхармага имкав вермишдир. Оялардан башлычаларыны назардан кечирэк:

1) Лал-кар ушагларын лүгэт еhtiјаты нисбатэн касыб олур. Буну сәбәбләрннән бири вә ән башлычасы шакирдләрнн физиоложи бахымдан гүсурлу олмасыдыр. Нормал ушаг та көрпәликдән ешидир, сорушур, өјрәнир. Белә ушаглар исә һәр көрдүүүнн нечә адландыгыны ешитмир. Ајры-ајры мафһумларын сөзлә мәһз нечә ифадә олундугу ушаға чатмадыгындан жестләрән кея-бол истифадәја башлајыр вә бу, оисуз да гүсурлу олан нитгә даһа мәһфи тәсир көстәрир. С. Гасымов Аристотелнн фикрнә әсасланараг јазыр: «Карларда шифаһн нитгин олмамасы онларда сәспн вә ја сәс артикулјасија органларынын јохлуғундан дејил, әтрафдакыларын нитгинн әксетмә нәтичәсиндә нормал адамлар кимн гавраја билмәдикләрннән, ешитмәдикләрннән прәтн калир» (С. Гасымов. «Хүсуси мәктәбләрдә ушагларын нитг инкишафынын методикасы». Баки, «Маариф», 1979-чу ил, сәһ. 5). Лал-кар ушаглардакы бу физиоложи гүсур онларын әгли чәһәтдән зәиф инкишафына сәбәб олур. Чүнки мә'лумдур ки, ушаға информасијаны, бәлкә дә, бөјүк әксәријјәти нитг вәситәслә верилир. Кар ушагларда исә бу информасијаны һәртәрәфли гаврама имканы јохдур. Онларын психоложи бахымдан бу гүсуру дәркәтмә габилитјәтинн дә азалдыр. Мәктәб јашы һәлә чатмамыш белә ушагларын лүгәт еhtiјатынын әнләдә инкишаф имканлары нисбатән мәһдуддур. Мәктәбдә исә шакирд тәдричән јазмағы вә дактили (әл-һәрәкәт ишарәләрннн) өјрәнир. Мүәллим ајры-ајры мафһумларын һансы сөзләрлә ифадә едилмәсинн һәм шифаһн (дактил), һәм дә јазылы формада чатдыра билимәк имканына маликдир. Лакин бу һәлә имкандыр. Ондан мәгсәдәүјгүн истифадә етмәк исә мүәллимин шәхси педагожи мәһарәтиндән чох әсылдыр. Нормал мәктәбләрдән фәргли

олараг, белә мәктәбләрдә ајры-ајры синифләр үзрә шакирднн лүгәт еhtiјатына дахил едилмәли сөзләрин конкрет сијаһысы да мүәјјәнләшдирилмәјиб. Бу исә ишин әсасы демәкдир. Демәли, хүсуси интернат-мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинн тәдрис едән мүәллимләр һөкмән шакирдләрнн вә синифләрнн спесифик хүсусијјәтинн нәзәрә алараг лүгәт еhtiјатына дахил едиләчәк сөзләрин сијаһысыны әввәлчәдән тәртиб етмәлидирләр. Мә'лум олдуғу кимн, белә мәктәбләр үчүн хүсуси дәрсликләр олмадыгындан һәр синифдә нормал мәктәбләрнн нисбатән бир нечә ил ашағы синиф дәрсликләрннән истифадә едилир вә беләликлә дә, һәмнн сәвијјәдә лүгәт еhtiјатыны зәнкинләшдирмәк әсас көтүрүлүр. Лакин бу, һеч дә вәзијјәтдән чыхыш јолу дејил. Мәсәлән, хүсуси мәктәбләрнн 8-чи синфиндә нормал мәктәбләрнн 6-чы синифләрнн үчүн тәртиб едилмиш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндән истифадә олунур. Бир чох мүәллимләр һеч бир дәјишнклик апармадан лүгәт ишинн дә мәһз 6-чы синфин дәрслијиндәки зәминн сәвијјәсиндә апарырлар. Әслиндә мүәллим 6-чы синфин дәрслијинн әсас көтүрмәклә нормал мәктәбинн һәмнн синфиндә өјрәдилән сөзләрин үзәрнндә мүвафиг дәјишнклик апармалыдыр. Һәр шәјдән әввәл, чалышмаг лазымдыр ки, мафһумларын даһа әсан сәсләнән, тәләффүзә јатымлы вәләрә өјрәдилсин. Мәсәлән, мәһарәтли әвәзинә бачарығлы; нәһәјәт әвәзинә ахыр ки; сүвари әвәзинә атлы кимн сөзләрин өјрәдилмәси-даһа мәгсәдәүјгүндур. Белә олдуғда шакирд инкичи вариантда көстәрднјимиз сөзләри даһа әсан јалда сахлајыр, јазылы вә ја шифаһн нитгләрнндә онлары ишләтмәклә чәтинлик чәкмир.

2) Чох вахт лал-кар ушагларын нитгиндә белә бир һал мүшаһидә олунур; мафһум дәрк едилир, лакин онун мәһз һансы сөзлә ифадә едилдији билимир. Бу, данышығда жестә ән чох јер верән шакирдләрнн нитгиндә мүшаһидә олунур. Онлар әшја вә ја мафһумун жестлә адынн

«дејир», лакин охудугу мүәјјән мәтндә һәмнн сөзә раст кәлдикдә вә ја онун сөзлә ифадәси лазым олдуғда чәтинлик чәкирдләр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, нисбатән утанчаг, кәнар шәхсләрлә үнснјјәтдән гачан шакирдләрнн лүгәт еhtiјатында ән әди элементар сөзләр белә чатышмыр. Биз буну јохламаг үчүн шакирдләрә тапшырдыг ки, верилмиш нисан шәклиндә охларла көстәрилмиш бәдән үзвләрннн адларыны јазсынлар. Чох гәрибә дә олса, шакирдләрнн бир чоху жестлә көстәрә билдикләрн бәдән үзвләрннн адларыны—алын, бојун, дырмаг, чнјин вә с. јаза билмәдиләр. Мүәллим лал-кар ушагларын нитгиндәки бу хүсусијјәти нәзәрә алмалы, онларын жестләрән истифадә вәрдишләрннн тәдричән азалтмагла сөзләрдән истифадә габилитјәтләрннн күчләндирмәлидир. Бунун үчүн шәкил үзрә ишәләрнн, мүхтәлиф јерләрә екскурсијалардан сонра мүвафиг сөһбәт апарылмасыны, мәтн охунаркән сөзләр үзәрнндәки ишинн вә с. бөјүк әһәмијјәти вар. Иш просесиндә шакирдләрнн фәрди психоложи хүсусијјәтләрннн нәзәрә алынмасы, нисбатән чәкиркән ушагларын тез-тез диндирилмәси дә вәчибдир.

3) Лал-кар ушагларын лүгәт еhtiјатынын зәнкинләшдирилмәсиннә мәһфи тәсир көстәрән амилләрән бири дә онларын бәзән мә'нача бир-бирннән фәргли сөзләри ејни жестлә ифадә етмәләрндир. Мәсәлән, гуш—учмаг, фәһлә—ишләмәк, гыш—сојуг, јәј—исти, лампа—ишыг сөзләри ејни жестлә ифадә едилир. Сөзсүз ки, бу хүсусијјәт әшја илә онун мүәјјән функција вә ја әләмәти арасында јахынлығын дәрк едилмәси илә әләгәдардыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, тәлим ишинн дүзгүн гурулмадығда шакирдләр һәмнн ајры-ајры мафһумлары бир жестлә ифадә едикләрн кимн, бир сөзлә дә дәрк едилрәр. Мәсәлән, «лампа» дејәндә һәм ишыг, һәм лампа; «гуш» дејәндә һәм учмаг, һәм дә гуш вә с. баша дүшүрләр.

Белә һалларын гаршысыны алмаг үчүн һәмнн сөзләри шакирдләрә мүвази олараг тәгдим етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Һәр сөзүн лексик мә'насы изаһ едилдикдән сонра онларын ејни чүмлә дахилнндә ишләдилмәси мәгсәдәүјгүндур. Мәсәлән, тутаг ки, гуш вә учмаг сөзләриннн мә'насыны шакирдләрә чатдырмаг үчүн әввәлчә онлара дәјишмиш вәзијјәтдә гуш шәкли тәгдим едилир. Икинчи шәкилдә исә гуш учан вәзијјәтдә тәсвир олунур. Ушагларын көмәји илә биринчи шәклин алтында «Гуш», инкинчи шәклин алтында исә «Гуш учур» сөзләри јазылыр. Беләликлә, шакирдләр гуш, учмаг сөзләриннн бир-бирннән фәргли мә'на кәсб етдијинн дәрк едилрәр. Әлбәттә, бурада мүәллим имкан дахилнндә шәкилләрән истифадә етмәлидир. Ејни просеси фәһлә вә ишләмәк сөзләри илә әләгәдар «Атам заводда ишләјир»; гыш вә сојуг сөзләри илә әләгәдар «Гышда сојуг олур»; лампа вә ишыг сөзләри илә әләгәдар «Лампа отаға ишыг салды» вә с. кимн чүмләләр тәртиб етдирмәклә давам етдирмәк олар. Јухарыда көстәрднјимиз јанлышығ карандаш—гәләм—јазмаг, балта—доғрамаг, бычаг—кәсмәк, ијнә—тикмәк, китаб—охумаг, стул—отурмаг вә с. сөзләринн ишләдилмәсиндә дә баш верир.

Әкәр әди мәктәбләрдә әјаниликдән истифадә тәлимнн сәмәрәлилийннн тәшкил едән әсас стимуллардан бири сајылырса, лал-кар ушаглар үчүн хүсуси интернат-мәктәбләрдә бу, өз әһәмијјәтинн бирәон гат артырыр. Белә мәктәбләрдә әјани вәсәнтсиз кечилән дәрә нә гәдәр јүксәк сәвијјәдә тәдрис едилсә дә, истәнилән нәтичәни верә билмир. Мүәсир тәлимдә мүһүм рол ојнајан техинки вәсәнтләрнн әһәмијјәти белә мәктәбләрдә даһа бөјүкдүр. Шакирдләрнн лүгәт еhtiјатыны зәнкинләшдирмәк үчүн мүхтәлиф диафилмләрән, визуал вәсәнтләрән вә с. истифадәсинн имканлары ке-

ШАКИРДЛЭРДЭ ЕЛМИ ДҮНҖАКӨРҮШҮНҮН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

Офелја ПИРИЈЕВА

Азәрбајҗан ЕТПЕН-нин елми ишчиси

Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ис-
заһатынын әсас истигамәтләриндә
дејилр: «Индик эсрин ахырынын
вә кәлән эсрин әввәляниги әзәмәтли
вәзифәләрини бу күн мәктәб парта-
сы архасында әјләшәнләр јеринә
јетирәчәкләр. Бөјүк Октябрын иши
ни онлар давам етдирмәли олача-
лар, әлкәнин тарихи мүгәддәрәти
үчүн, чәмијјәтин һәртәрәфли тәрә-
гисә үчүн, онун коммунизм гуручу-
лугу јолу илә угурлу ирәлиләјиши
үчүн мәс'улијјәт онларын үзәринә
дүшәчәкдир».

Бу мүһүм вәзифәләрин һәјата ке-
чирилмәсиндә үмумтәһсил фәнләри,
ө чүмләдән әдәбијјат фәннини им-
канлары кенишдир. Бу imkanлары
икн истигамәтдә көрмәк олур:

а) Әдәби-бәдни материалда әкс
олуван һәјат һадисәләрини елми
шәкилдә изаһ едилмәси.

Бу истигамәтдә апарылан иш за-
мавы бәдни материаллардан елми
кәтичәләр чыхармагла шакирдләр-
дә елми дүнҖакөрүшүнүн форма-
лашмасына тәспр көстәрмәк олур.
Әлбәттә, бәдни әсәрдә эпизодик шә-
килдә дејилән фикрин елми изаһы
мүәдлимдән дәрин билик, зәнкни
тәчрүбә тәләб едир. Бу чәһәти диггәт
мәркәзиндә сахләјән мүәллимләр
дејилән истигамәтдә мүәјјән мүвәф-
фәгијјәт газанырлар. Мәсәлән, Ки-
ровабад шәһәриндәки 5 нөмрәли
мәктәбин мүәллими М. Исмајылова
VIII синифдә Н. Кәпчәвини јара-
дычылыг хүсусијјәтләрини изаһ
едәркән шаирин «Искәндәрнамә»
поэмасында («Игбалнамә»дән)

Гүввәт елидәдир, башга чүр
һеч кәс,
һеч кәсә үстүнлүк ејләјә
билмәз.

мисраларыны шакирдләрин нәзәри-
нә чатдырыр, бөјүк сәнәткарын елми
јүксәк гиймәт вердијә кәтичәсини

чыхарыр. Шаирин фикричә, адам-
лар елмин күчү илә тәләбә ча-
лыб мүвәфәгијјәт газана бидир.
Мүәллим әләвә едәрән көстәрир ки,
шаир әсәрләриндә бәш сира елми
мәсәлләрә јетир. Буну ајдын ба-
ша дүшмәк үчүн «Хосров вә Ширин»
поэмасында ашагыдакы мисралара
диггәт едәк:

Ешгдир мисрабы уча көјләрин,
Ешгсиз, еј дунја, нәдир дәјәрин...
Ешгсиз олсајды хилгәтин чаны,
Дирилик сыгмазды бөјүк чаһаны.
Магнит олмасайды ешгин әсирн,
Нәкмәзди өзүнә дәмир зәпчирн...
Каннатда һәр шеј чәзбә
бағлыдыр,
Философлар буну ешг
адландырыр.

М. Исмајылова һәмни парчаны
охудугдан сонра бурадакы елми фи-
кирләри шакирдләрин нәзәринә да-
һа ајдын чатдырмаг үчүн фәнләр-
арасы әләгә пријомундан истифада
едир. Бу мәгсәдлә мүсәһибә тәшкил
едәрәк физикадан магнитин хүсу-
сијјәти, Нјутонун гануну һаггында
газанылмыш биликләри шакирдләр-
рин јадына салыр вә бөјүк Низа-
минин поемада мәһәббәт фонунда
елми мәсәләләрә тохундуғуну мә-
тәбликләрин нәзәринә чатдырыр. Бе-
ләликлә, шакирдләр тәдричән баша
дүшүрләр ки, каннат һеч бир илаһи
гүввә тәрәфиндән идарә олунамайб,
мүәјјән ганунаујгуулуглара малик-
дир.

Әлбәттә, кәтирилән парча анчаг
бир нүмунәдир. Шаирин әсәрләрин-
дә бу чүр елми фикирләрә чох тез-
тез раст кәлирик ки, бу да чидди
изаһ тәләб едир. Филологија елмлә-
ря доктору Р. Азадә Низами јара-
дычылыгында бәһс едәркән јә-
зыр: «Низами үслубу дәрин енци-
лопедизми илә дә сечилр. Одур ки,

шаирин мүасир охучусу бәзи һал-
ларда онун бир чох образларыны ол-
дуғу кими ача билмир, онлары
шәрһ етмәк тәдгигатчыдан мүхтәлиф
елми биликләрә, хүсусән орта әср-
ләрдә кениш шәкилдә тәтбиг олу-
нан физик, астрономја, астролоки-
ја, тибб, ријазиијјат вә с. кими фән-
ләрдә бәләд олмагы тәләб едир.
Шаир һәндәси фигурлара, улдузла-
рын һәрәкәтинә, шаһмат ојунунун
кедишинә вә и. а. мүрачидәт јолу
илә зәнкни бәдни сәһнәләр јарадыр,
тәһкијә просесиндәки бу вә ја ди-
кәр вәзијјәти тәсвир едир» (Р.
Азадә, Н. Кәпчәвини (һәјати вә сә-
нәти), Баки, 1979, сәһ. 127).

Тәдгигатчы һаглы оларәг һәмни
елми биликләрин шаирин образла-
рынын баша дүшүлмәсинә јахын-
дан көмәк көстәрдијини мүәјјән
едир. Лакин бунун икинчи бир мү-
һүм әһәмијјәтини, хүсусилә мәктәб-
дә тәлим-тәрбијәви чәһәти мәктәб-
лиләрдә елми дүнҖакөрүшүнүн фор-
малашмасына олдуғча мүсбәт тә-
сирини дә гејд етмәк лазымдыр.
Буну мүәјјәнләшдирмәк үчүн әдә-
би-бәдни материалларын изаһына
хүсуси јер верән мүәллимләрин
синфиндә шакирд иншаларына нә-
зәр салмаг кифәјәтдир. һәмни ин-
шаларын мәзмунундан ајдын олур
ки, шакирдләр шаирин јарадычы-
лыг хүсусијјәтләриндән данышар-
кән онун поетик диллә сөјләдији
елми фикирләрин изаһына мүәјјән
јер верирләр ки, бу да онларын
елми дүнҖакөрүшүнүн формалаш-
масына фајдалы тәспр көстәрир.

б) Бәдни әсәрдә дини көрүшләр-
рин, хурафатын тәнгиди јолу илә
шакирдләрдә елми дүнҖакөрүшүнүн
инкишафына көмәк көстәрмәк.
Әдәбијјатдан тәлим материал-
ларынын мүәјјән гисминдә ди-
ни бахышлар тәнгид олунар. һәмни
әсәрләрин шакирдләрдә мәзmun,
идеја вә бәдни хүсусијјәтләрини
дүзкүн чатдырылмасы, сәнәткарын
мәгсәдинин ајдын шәрһи шакирд-
ләрдә елми дүнҖакөрүшүнүн форма-
лашмасына лазыми истигамәт вә-

рир Јерн кәлишкән ону да гејд
етмәк лазымдыр ки, дини тәсәв-
вүрләрдә гәршы мүбаризә апармаг
индики шәрһитлә хүсусилә актуал-
лыг кәсб едир. Сов.ИКП МК-нын
ијун (1983) пленумунун материал-
ларында дејилр:

«Әһалинин диндарлар кими спе-
сифик групу илә апарылан иши дә
зәифләтиәк олмаз. Адамларын бир
һиссәси, һәм дә ачыг дејәк ки, о
гәдәр аз олмайай һиссә һәлә дә ди-
нин тәсирин алтында галыр. Им-
пернализмин бир чох идеоложи
мәркәзләри диндарлығы нәшкни го-
рујуб сахламага, һәм дә јәјмага,
она антисовет милләтчилик исти-
гамәти вермәјә чалышырлар...»

Шүбһәсиз, бу мүһүм ишдә, үму-
мијјәтлә, мәктәбин, ајры-ајры фән-
ләрин тәдриси үзәринә дә чох чид-
ди вәзифәләр дүшүр. Белә ки, ди-
ндарлар анләдә, башга ичтиман јер-
ләрдә кәпчәләрә, бөјүмәкдә олан
нәслә тәспр көстәрирләр. Олар көрә
дә мәктәбдә дини тәсәввүрүн ма-
һијјәтинин баша салмаг, онун пуч-
луғуну әсәсләндирмагла кәпчәлији
һәмни тәспрдән хилас етмәк акту-
аллыг кәсб едир. Бу ишдә әсас гүв-
вә мәктәбдә ајры-ајры фәнләрин
тәлим просесиндә верилән елми
биликләрдир.

Дини тәсәввүрләрин маһијјәтили
чидди тәнгид атәшинә тутан, онун
ујдурма олдуғуну көстәрән сәнәт-
карларын бәзиләринин јарадычы-
лыгы, дини дүнҖакөрүшү вә инамын
чүрүклүјүнү һәјати фактларла көс-
тәриб ифша едән әсәрләрин бир гис-
ми тәлим материалы кими орта
мәктәбин ајры-ајры синифләриндә
тәдрис едилр. Бүтүн бунлар ша-
кирдләрдә елми дүнҖакөрүшүнүн
инкишаф етдирилиб формалашдырыл-
масына imkan верир. Белә imkan-
дан истифада етмәк тәлим матери-
лы үзәриндә ишә верилән тәләбләр-
дән бири кими мүәллимин диггәт
мәркәзиндә дурмалыдыр.

Бу чүр материаллары да ики гру-
па бөлмәк олар ки, бунларын һәр
бирн хүсуси иш пријому тәләб едир:

1) Сәнәткарларын динә бахышы-

ны ифада едэн фикрләрин, Јахуд бу вә Ја дикр эсәрдә дин вә дин хадимләри һаггында дејилмиш чүмлә, мисра вә бејтләрин изаһы. Мәсәлә, бөјүк лирик шаир М. Фүзулинни јарадычылығында динни маһијјәти тәңгид олунамса да, шаир јери калдыкча дин хадимләрини тәңгид мүнәсибәт билдирмәкдән чәкнәмәишдир. Бу бахымдан:

Көнүл, сәччәдәјә басма ајаг,
тәсбиһә әл вурма,
Намаз әһлтиә ујма,
онлар илә дурма, отурма,

мисралары илә башлајан гәзәли ол-
дугча сәһијјәвидир. Һәмни фикир
шаир С. Ә. Ширвани тәрәфиндән дә
демәк олар ки, ејни тәңгиди кәскин-
ликдә сөјләвишдир.

Көнүл та вар әлиндә чамн—меј
сәһнәшүмар олма,
Ријәји-хәлгидир биллаһ, намаз,
әһлиһә јар олма.

Әлбәттә, нә Фүзули, нә дә С. Ә.
Ширвани бүтүнләүкдә атеист сәнәт-
кар олмамышлар. Лакин һәмни мис-
ралардан ајдыи олур ки, Фүзули дә,
С. Ә. Ширвани дә дин хадимләрини
ријакарлығыны ајдыи баша
дүшүмшлар. Бу дә өз нөвбәсиндә
мүәллимдән изаһ тәләб едир.

М. Ф. Ахундовун, Н. Нәримановун
јарадычылығыны тәдрис едәркән
динни тәңгиди илә әләгәдар даһа
кәскин ифадалар диггәти чәлб едир.
М. Ф. Ахундовун «Мән бүтүн динлә-
ри пуч вә әфсанә һесаб едирәм»—
фикри, үмумијјәтлә, динни маһијјә-
тинни чүрүк олмасы һаггында мүәј-
јән тәсәввүр јаратмаг бахымындаи
мәраглыдыр.

2) Бүтөвлүкдә динни тәңгиди
һәср олуимуш эсәрләр үзәриндә
ишин тәшкили. Әдәбијјәтдан тә-
лим материалларына нәзәр сал-
дыгда ајдыи олур ки, үзәриндә
көнүш иш апарылмасы тә-
ләб олунан эсәрләрини бир гисми-
нини әсәс идејасы динни фанатизмин
ишасыдыр. Мәктәб тәчрүбәси кәс-
тәрир ки, бу чүр эсәрләрини идеја-
естетик чәһәтдән дүзкүн тәһлил
шакирдләрдә елми дүнијәкөрүшү-

нүн формалашмасына мүсбәт тәсир
кәстәрир. Әлбәттә, бу о заман мүм-
күндүр ки, эсәр үзәриндә хүсуси иш
апарылсын, тәһлил јолу илә үму-
миләшдириләркән эсәрдән мүәјјәт
парчалар шакирдләрини нәзәринә
чәтдырылсын, изаһ олунараг дүзкүн
нәтичә чыхарылсын. Бу бахымдан
Бакыдакы 132 нөмрәли мәктәбин
мүәллими, әмәкдар мүәллими Алијә
Тәһмасибини иш тәчрүбәси диггәти
чәлб едир. О, шакирдләрә дини
пәрдә алтында өз алчаг әмәлләрини
һәјәтә кечирән фырылдагчыларын
иш үзүнүн ишә олунмасында «Өлү-
ләр» комедијасынын әсәс сурәтлә-
риндән олан Шејх Нәсруллаһын ха-
рактеристикасыны ачыб кәстәрир.
Бунун давамы олараг эсәрдән дини,
дин хадимләрини өлдүрүчү сатира
атәшинә тутан парчалары (комеди-
јанын үчүнчү мәчлисиндә, гәбри-
станлыгда Искәндәрлә Шејх Нәсрул-
лаһын гаршылашдыглары сәһнәдә
Искәндәрин атәшин сөзләрини, дөр-
дүнчү сәһнәдә јенә дә Искәндәрин
монологуну) шакирдләр эзбәрдән
сөјләјир вә һәмни сөзләрин маһијјә-
тинни дәрк едирләр.

Эсәр үзәриндә ишин методик ча-
һәтдән дүзкүн тәшкили шүүру дин
көрүшлә зәһәрләнән адамларын
ачыначагы вәзијјәтинни сәбәбини
там ајдынлашдырыр. Шакирдләр
баша дүшүрләр ки, эсәрин сонунда-
кы тәсвирин—гызларын алчагдан
ағлаја-ағлаја чыхыб кетмәсини,
чамаатын башыны ашағы салараг
мәјус дурмасынын сәбәби онларын
һәјәт һадисәләринә динни бахыш-
ларынын нәтичәсидир. Булары
ајылдан исә Искәндәрини онларын
үзүнә дедији «...бәс сизин адынызы
нә гојаг? Мән дағлары, дашлары,
гушлары, фәләкләри, ајлары, улдуз-
лары вә дүнија аләмләри бура ша-
һид чәкәрәм вә бу гызлары онлара
ишан верәрәм, сорушарам ки, бу
чамаата нә ад гојмаг олар? О вәдә
һамысы бир сәслә чәваб верәр:
«Өлүләр. Мән чәми милләтләри бу-
ра јығыб тәвәггә едәрәм ки, Шејх
Нәсруллаһын һәрәмханасына тама-
ша еләсинләр; О вәдә бүтүн јер

үзүнүн тәјфалары сизни бир сәслә әд-
ләндириләр: «Өлүләр» вә сиздән
сонра кәләнләр илләр узуну сизни ја-
да салыб бир сәслә дејәчәкләр.
«Өлүләр».

«...белә бир мүгәддәс шәхслә го-
һум олмаг елә бир гәнимәтди ки,
дүнијада аз-аз адама гисмәт олар»
дејәрәк өз гызыны Шејх Нәсрулла-
һа пәрән һачы һәсәнләр Искәндә-
рини бу мәһведичи сөзләри гаршы-
сында чапабсыз галыр, «аллаһын
әмри»нә әмәл етдикләри үчүн фәлә-
кәтә дүшдүкләрини санки әнләјир-
ләр.

ШАКИРД ЈАЗЫЛАРЫНДАКЫ ТӘҚРАРЛА ӘЛАГӘДАР НИТГ СӘҲВЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Чинназ ӘЛИЈЕВА

Азәрбајҗан ЕТПЕН-нин елми ишчиси

Шакирдләрини ишә вә ифада јазы-
ларында тәсәдүф едилән нитг
сәһвләри характеринә көрә мүхтә-
лиф олур. Бу сәһвләрдән бир гру-
пу чүмләдә ејни сөзләрини лүзүмсуз
тәқрары илә әләгәдар мејдана чы-
хыр. Белә сәһвләр кобуд олмаса да,
нитгин аһәкдарлығыны позур,
онун зәякинлијинә, фикрин дәгиг
ифадәсинә гүсур кәтирир. Мәсәлә
(нүмунәләр шакирд јазыларындан
сечилмишдир):

1) Онун эсәрләри ичәрисиндә ән
гијмәтли эсәрләриндән бири дә «Ал-
маз» эсәридир. 2) Онун ән охуна-
лы, охучулар тәрәфиндән һәрарәтлә
гаршыланан романы «Бөјүк дајаг»
романыдыр. 3) Лакин Алмаз онла-
рын гәнимәти олур, онларын иш үзүнү
ачыб кәстәрир.

Көрүндүјү ки, јухарыдакы чүм-
ләләрдә «эсәр», «роман» вә «онла-
рын» сөзләринини лүзүмсуз тәқрары
нитгин ахарлығына хәләл кәтирир;
нәтичәдә бу, охучунун диггәтини ја-
јындырыр.

Чүмләдә ејни сөзүн лүзүмсуз тәқ-
рары илә әләгәдар гүсурлары доғу-
ран сәбәбләрини арашдырылмасы
сәһвләр үзәриндә иши прогнозлаш-

Эсәрдән кәтирилән ајры-ајры пар-
чалар үзәриндә апарылмыш ишлә-
рини шакирдләрдә динни бахышларә
инфрәт јаратдыгы һәм ишә һи сор-
гу заманы, һәм дә шакирд ишә-
ларында ајдын мүшаһидә олунур.

Шакирдләрдә елми дүнијәкөрү-
шүн формалашдырылмасыны си-
нифдә тәлим материалы үзәриндә
апарылан ишләрлә мәһдудлаш-
дырмаг олмәз. Бу мүһүм иши си-
нифдәишарич вә мәктәбдәнкәнар
тәдбирләр заманы мүнәзәм олараг
вә планлы шәкилдә давам етдирмәк
ләзимдыр.

дырмагда мүһүм әһәмијјәт кәсб
едир. Мүшаһидәләр кәстәрир, ән
белә гүсурлар мүхтәлиф сәбәбләр-
дән ирәли кәлир. Белә сәбәбләрдән бири шәхс әвәз-
ликләриндән јерли-јериндә истифа-
дә едилмәси илә әләгәдардыр.
Шакирдләр бәзән јазыда үчүнчү
шәхс әвәзлијини лүзүмсуз олараг
тәқрар едилә; мәсәлә: 1) О ба-
ша дүшдү ки, о дүзкүн һәрәкәт ет-
мәјиб. 2) Нөвбәтчи онлара деди ки,
зәнк вурулмәса, онлары ичәри бу-
раха билмәз.

Көрүндүјү ки, бу чүмләләрдә
үчүнчү шәхс әвәзлијиндән јерсиз
истифада едилмәси фикир долашы-
лығына да сәбәб олмушдур. Бирин-
чи чүмләдә охучуја мәлум олмур
ки, һәгигәти дүзкүн һәрәкәт етмәјән
шәхс өзү баша дүшүб, јохса буну
башга бир адам дәрк едиб. Икинчи
чүмләдә исә долашыгыг ордан
ибарәтдир ки, нөвбәтчинин киши
ичәри бурахмадыгы ајдын олмур.

Чүмләләрдә ејни сөзләрини лүзүм-
суз тәқрарына јол верилмәсинин
башыча сәбәбләриндән бири дә
шакирдин лүгәт еһтијатынын ка-
сыблығы, синонимләрдән, мүхтәлиф

сөз формаларындан истифадә бачарыгынын эифади, бир сөзлә, дил һәссаслыгынын ләзыми сәвијјәдә олмамасы илә алағадардыр. Мисал-лара диггәт јетирәк: «Онуң әсәрләри ичәрисиндә ән чох јайылашы «Аршың мал алаң» әсәридир». «Онуң ән охунағлы, охучулар тәрәфиндән һәрәртлә гаршыланан романы «Бәјүк дајағ» романыдыр». «Әсәрдә ермәни кәндәлириндән олап Аллаһверди вә әзәрбајҗанлы кәндәлириндән олап Имамверди Әзәрбајҗан вә ермәни кәндәлирини үмумиләшдирлимиш сурәтләрдир». «Мәһз бу сәбәб Әфрасијабла Сәјавушун алағәсиниң позулмасына сәбәб олура».

Мә'лум олдуғу ки ми, һәр бир шахсия лүгәт еһтијатыны эәнкилији онуң иттиғиниң рәңкарәклијини, ифадалилијини тә'мин едән шәртләрдәндир. «Иттиғ просесиндә мүхтәлиф вә тәқрар едилмәјән дил элементләри нә гәдәр чох ишләнерсә, һәмни иттиғ бир о гәдәр эәнкин олар» (Головин Б. Н. О качестве хорошеј речи. «Русский язык в школе, 1964, № 2, сәһ. 24). Лакин бу, о демәк дејил ки, һәр чүр тәқрар иттиғ гүсуру һесаба олунамалыдыр. Бә'зи мүәллимләр ишә вә ифада јазыларда тәсадүф етдикләри һәр чүр тәқрары сәһв ки ми гејдә алып, јә'ни ифрата вармағ һалларына јол верирләр. һалбуки јерсиз тәқрарла объектив тәләбдән ирәли кәләп тәқрары ејиләшдирмәк олмаз. Фикри-мизя лүмунәләр әсасында изаһ едәк.

1) «Сәң көзәлләр көзәлиндән дә көзәлсән, көзәлим». (С. Рүстәм). 2) «Бизни биздән ири кәлкәләримиз биздән ирәлидә кедирди» (Н. Хәзри).

Бу лүмунәләрдә мүәјјән сөзләриң тәқрары иттиғиңиң әәнки гүсурулу едир, әксинә, онуң даһа да охунағлы, ифадаләли олмасына тә'сир көстәрир. Гәрибадир ки, икинчи чүмләдә «бизим» сөзүнү һеч нә чүр башғасы илә әвәз етиәк мүмкүн дејил.

Объектив тәләбдән ирәли кәләп тәқрарлар мүхтәлиф үслубларда өзүнү көстәрир. Мәсәләп, елиң вә рәсми үслубларда јазылмыш әсәр-

ләрдә фикриң дәғиғ ифада едилмәси үчүн тәқрарда јол вериллир: 1) «Әзәрбајҗан Бәстәкарлар Иттиғағы идарә һеј'әтиниң биринчи кәтиби, ССРИ халғ артисти, бәстәкар Р. һачыјев идарә һеј'әтиниң һесаба тә'рузәси илә чыхыш етди». 2) «Үрәјни ган дамарларының дәралмасы заманы дамарларың ган илә тә'минаты позулура, бу исе өз һөввәсиндә үрәкдә патоложи просеса сәбәб олура» («Елм вә һәјәт» журналы).

Көрүндүјү ки ми, бу чүмләләрдә «бәстәкар», «үрәк», «ган», «дамар» сөзләри вә «идарә һеј'әти» ифадаләси ки дағә тәқрар олуғумушдура. Чүмләләр рәсми-әмәли вә елиң үслубларда јазылмыш мәтидән көтүрүлдүјүндән орадакы тәқрарлары гүсуру һесаба етмәк олмаз.

Бә'зи грамматик узлашма хәтиринә чүмләдә сөз вә ифадаләриң тәқрары зәрури олура. Мәсәләп: 1) «Тәртәр чајы, Кәңчәчај, Ағстафачај вә онларча башға чајлар Әзәрбајҗан торпағында өзүнә јадағ салымышлар». (С. Вурғун). 2) «Фирузә Зүлөһаның, Балаханым халаның отағларының, гонағ отағының, ванна отағының, мәтбәхиң, балкони көстәрәк мә'лумат верди». (Ч. Чабарлы).

Бу лүмунәләрдә ки тәқрарлар мәһз грамматик нормаларың тәләбиндән ирәли кәлимишдира. Белә лүмунәләрә рәсми вә елиң үслубларда јазылмыш мәтиләрдә даһа чох тәсадүф едиллир; мәсәләп: 1) «...Һәмни проблемләриң һәллиндә партија ишчиләри вә идеоложи ишчи кадрларының јүксәк сәриштәлилији вәчибдир». 2) «Бу, әмәк һәјәтиның вә ичтиман һәјәтиң бүтүн сәһәләриңдә адамларың һүгүг бәрабәрлијинә даим гајгы көстәрилмәсиниң тә'мини едир». 3) «Партијаның мәғсәд вә вәзифәләри Сов.ИКП МК-ның ијун пленумунуң вә сонрақы пленумларының гәрапләриңдә мүәјјән едилмишдира» («Коммунист» гәзети).

Ишә вә ифада јазыларда тәсадүф едилән тәқрарларың бир групу бәдиң үслубуң тәләбиндән ирәли кәлир. Бу үслубда ифадаләни гүввәт-

ләндирмәк, охучуја емоционал тә'сир көстәрмәк үчүн тәқрардан бир пријом ки ми истифадә едиллир. Мә'лум олдуғу ки ми, булар тәқрар јох, тәқрир адлары. Шакирдләриң ишә јазыларында белә тәқрарла тәз-тәз тәсадүф едиллир. Мәсәләп: «Ана! Бу адда нә гәдәр һәрәрт, нә гәдәр көзәллик, нә гәдәр мәһәббәт вар. Ана күлләриң әтирдир, ана ше'р илаһәсидир. Ана үлви мәһәббәт, көзәллик аләмидир. Ана ән мүгәддәс парлығдыра. Көрәсән бу дүңдә өз өвләди үчүн ана нәфәсиндән дә исти нәфәс вармы? Ана сәсиндән дә мусигили сәс вармы? Ана әлиңдән дә иназишли эә вармы?!» «Гәлбимниң арзусу, өмрүмүн мә'насы Әзәрбајҗаным! Дағ вүгарлы, Хәзәр көзлү, һәзәндә баһарлы Әзәрбајҗаным! Көзәлләр көзәли, сәһәткарлар јурду Әзәрбајҗаным!».

Бу лүмунәләр бәдиң үслубда јазылдығындан бурадакы тәқрарлар охучуја емоционал тә'сир көстәрир, мә'наны даһа да гүввәтләндирлир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, јерсиз тәқрарла алағадар иттиғ сәһләриңиң арадан галдырылмасында ашағыдакы истиғамәтләрдә иш апарылмасы мәғсәдә мүвафиғдира:

- 1) синонимика илә алағадар;
- 2) грамматик конструкцијаларың ичәрилмәси илә алағадар;
- 3) үслуби бачарығларың формалашдырылмасы илә алағадар.

Синонимика үрә апарылап ишләр иттиғиңиң эәнкиләшмәсинә мүсәбәт тә'сир көстәрир. Бу заман мүәллим синоним сөзләриңиң мә'на чаларлары, онларың ишләнмә мәғамлары һағғында шакирдләрә мә'лумат вермәли, онларда мүвафиғ бачарығ вә вәрдишләр јаранмасына чалышмалыдыра. Шакирдләриң диггәти, һәр шејдән оввәл, синонимләриңиң мә'на фәргләриңә чәлб едилмәлидир. Мәсәләп: «Инсаны севмәк она сәләдәт арзу етмәк демәкдир». (Н. Г. Чернышевский). «Көзәл мусигијә гулағ асандан сонра адам өзүнү даһа јахшы һисс едир». Бу чүмләләрдә ки «инсан» вә «адам» сөзләриңиң мә'на чох јахындыра, лакин онларың бир-бириндән ишә бир мә'на чала-

ры ајырыр. Буна көрә дә бә'зи һәмни сөзләрдән бирини дикәри илә әвәз етмәк олмура.

Башға бир мисал. «Мүхтәсәр» вә «гиса» сөзләриңиң дә синонимдир. Лакин биринчиңиң әсәсән сәһбәт, лүгәт, данышмағ, ифада етмәк, јазмағ сөзләри илә Јаишы ишләнә билдији һалда, икинчиңиңиң ишләнмә дәирәси даһа кенишдира.

Синонимика үрә иш Әзәрбајҗан дили тә'лиминиң бүтүн мәһәләләриңдә бир систем һалында давам етмәлидир. Бу, програмың тәләби дир. Јерсиз тәқрарларың (лексик тәқрарларың) арадан галдырылмасы үчүн синонимика үрә ашағыдакы типли чалышма үзәриндә тәз-тәз иш апарылмасы фајдалы олура.

Верилмиш чүмләләрдә јерсиз тәқрар олуған сөзләри онларың синонимләри илә әвәз едил.

- 1) Совет әсәрләри кечә вәдти Лениниң һејкәлиниң јайына кәдиләр. һејкәлиңиң постаменти ашча эдәләнмишди. 2) Пајзыңиң эәвалиндә тарләләрдә пәмбиг јығылыра, колхозчулар бағларда мәһсул јығылыра. 3) Молла Фәрәли бағарыңиң Јаиында отуруб мәктүб јазыра, Гурбан да онуң Јаиында отуруб сәһбәт едир. 4) Колхозчулар пәмбиг јығылыра. Онлар эәһмәтлә јетишдирдикләри пәмбиги сон гозасына гәдәр топлајылыра. 5) Гардаш, сәң мәни тәк гојдуң, айма мәң сәни тәк гојмарам. 6) Достлары Вәфаја көмәк едир, ушғыңиң пәлтәрларыңиң јујур, она өз ушағлары ки ми чәң јандырылдыра. 7) Павелни сөзләри ашаја јерсиз көрүнүрдү, чүки о бу сөзләри бәша дүшмүрдү.

Рабитәли иттиғиңиң тәртибиндә јерсиз тәқрарларла бағлы иттиғиңиң гүсурунуң арадан галдырылмасында грамматик конструкцијаларыңиң әвәзләнмәси үрә ишләр дә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Бу аспектдә иш апарылмасы иттиғдә грамматик конструкцијаларыңиң јерсиз тәқрарыңиң арадан галдырмаға көмәк едир. Ејни заманда шакирдләрә фикри мүхтәлиф формаларда ифада етмәк бачарығы ашыланмасына көмәк едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр, ән чох исмиңиңиң јијәлик, јерлик вә чыхышлығ һал шәкилчиләриңиңиң јерсиз тәқрары илә бағлы сәһләрә јол верирләр, мәсәләп: «Мәһз Бақы шәһәриңиңиң Әзизбәјон

районун 206 номерли мектебинин IV сифидә охуурма. «Гумру Навәли дәрмәки рәшкарнак чықарыныи атридан мөст олушду» «Биз саваторијада китабханада марағлы китаблар охуурдуга» «Һөрүмчәк торхуб тордан јерә дүшдү» «Техника-пешә мектебинини шакирдларыни үчүн чаваб иштаһан комиссиясынын үзаларни рәшә салды».

Үзалардакы чықаларда «һиң», «дә», «дәһ» һаг шәкилчәларни бир вәчә дәфә ишләдики һеч бир еһтијәт јәддур. Һәмни чықаларни ишләдики шәкилдә ифадә етмәк үстүбә чәдәтдән даһа дүзкүн оларды. «Мәж Бәкы шәһәри Әлибәјов районун 206 номерли мектебинин IV сифидә охуурма». «Гумру Навәли дәрмәки рәшкарнак чықарыни атридан мөст олушду» «Биз саваторијадакы китабханада марағлы китаблар охуурдуга» «Һөрүмчәк торхуб тордан јерә дүшдү» «Техника-пешә мектебин шакирдларыни

үчүн чаваб иштаһан комиссиясынын үзаларни рәшә салды».

Шакирдларыни иттигидә тәсәдүф едилән бу чүр гүсурлар дил һәсәсәлиги һәм ләһзә һәм сәһијәдә олмама-сында ирәли кәлир.

Итти гүсураарынын арадан галдырылмасында үстүбә бачарыгларыни формалашдырылмасы илә олағадар апарылан ишләр дә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

Үстүбә бачарыгларыни формалашдырылмасы процесиндә шакирдлар өјрәнирлар ки, рәсми-әмәли вә әһәми үстүбәларда фикри дәһит ифадәси үчүн сөз вә ифадәләрни тәкрары мәғбул һесаб едилир. һалбуки бәдиә вә публицистик үстүбәларда дүзүмсүз тәкрарлар гүсур һесаб олунур. Бәзәи иһә тәкрарлар бәдиә вә публицистик үстүбәларда фикри даһа бәриз шәкилдә ифадә едән, онун тәһсир күчүнү, емоционалығыни артыран бәдиә ифадә вәсита-синә чеврилир.

мағ үчүн ашағыдакыларә мүнтәләм дигтәт јетирир:

1. Орфоэпик вә орфографик гәјдәләри шакирдларә мәһимәтмәк.

2. Әдәби тәләффүзлә диалект, шивә тәләффүзү араһидакы фәргли чәһәтләри шакирдларә баша сәләмағ, онларыни иттигидәки гүсурлары арадан галдырмағ.

3. Дәрә процесиндә ифадәли олуја үстүмләк вермәк, онун бүтүн хүсу-сийәтләрини (интонасија, вургу, мәнтиги вургу, фәсилә вә с.) шакирдларә тәфәррүаты илә изаһ етмәк. Бу мәғсәдә мүхтәлиф әдәби мәтиләрни охунмасыны вә шифаһи сөјләһи мәһимәсини тәшкил етмәк...

Мүәллимин фикринчә, лексик диалектизмни дәрә едләмәсиндә әдәби мәтиләрни охунмасыны, әдәб сөјләһи мәһимәсини бөјүк әһәмијјәти вәр. һәтта сөзләрни охунмасы, тәләффүзү вә мәһимәсини өјрәһи дә иттиги иштишафына көмәк едир. Бу заман шакирдларыни сөз еһтијәти артыр, онларда әдәби дилдә даһишмағ вәрдәһи јараныр.

Үзә Јазылы вә шифаһи иттиг вәһдәт тәшкил едир. Онлардан бири дикәрини тамамлајыр. һәр икиси үмуми бир мәғсәдә—писәиләр араһида үһсийәтә һидмәт едир. Лакин бунула бәлә, онлары бир-бириндән өјүран чәһәтләр дә вәр. Шифаһи иттиги интонасијасы, фәсиләси, вургуһи дүшүнмәк мүмкүн дејил. Шакирдлар IV сифидән башлајарат тәләффүз вә интонасија гәјдәларыни өјрәһи. Сонракы сифидәләрдә һәмни вәрдәһиләрни иштишафы илә јанашы, фәсилә, интонасија, мәнтиги вургу һәмни мүһүм мәсәләләр јығчәм шәкилдә изаһ едилир вә әдәбијјәт дәрәләриндә мөһкәмләндирилир. Мүәллимин шифаһи иттиг үзә апардыгы бу чүр ишләр шакирдларыни савадлы јазмаларына да мүсбәт тәһсир кәстәһи.

Лүгәт еһтијәти һәмни зәһкиләшмәсини иһәтәр јазылы, иһәтәрә шифаһи иттиги иштишафында бөјүк әһәмијјәти вәр. Бәјләр мүәллимин системли шәкилдә апардыгы иһәтичәсиндә шакирдлар сөзләрни чох мәһимәлығы илә, мәчәзләрә, си-

ноним, омоним вә антонимләрә тәһиш олур, иттигидә онлардан дүзкүн истифадә етмәји өјрәһи. Бунун үчүн лүгәт китабчаларындан истифадә, фразеоложи бирләшмәләрни мәһимәһи ачығат вә онлары синонимләрә эвәз етмәјә аид чәлишмәләри јеринә јетирмәк. чох мәһимә сөзләрни мәти даһишмәдә ишләдики вә бу мәһимәһи даһишмәләндирилмәси, јени сөз вә терминләрни мәһимәһи ачығат сәмәрәли иһтичә вәрир. Мәсәлән, «фонетика» сөзүнү баша сәләмағ үчүн «телефон», «магнитофон» типли сөзләрни изаһ едләмәси, әсәр, әсир, әбәс, әсәб, һәјәт, һәјәт, мүсаһибә, мүбаһисә һәмни сөзләрини фонетика баһси илә алағадар өјрәди-ләмәси, морфоложи һәмни кечәркән «кәк» сөзүнү мәһимәһи, онун омонимләри һәмни мәһимәдиләмәси фәјдалы олур.

Лүгәт еһтијәти зәһкиләшмәләри шакирдлар алағадар тәһсир етмәкдә чәһиш чәкирләр. Буна көрә дә мүәллим һәмни шакирдларә мүәјјән сөзләр вермәкдә онлары алифба сырасы илә дүзүк вә мүх-тәлә ишләтмәк һәмни чәлишмәләри иһә едир, сөзләрдән мәти дүзәлтдирил.

VI сифидә «Әдәтләри» кечәркән онлары бағлајычыларә фәргли-дирмәји, мүхтәлә даһишмәдә ишләтмәји таһшир. Мәсәлән: 1) Китабда марағлы шәкил вәр. 2) Китабда марағлыдыр. 3) Мәһимә һүһи көрдүн дә.

Бәләһи, грамматик мәсәләри кечәркән рабитаһи иттиг үзә дә ишләр апарыр. Бундан башга, иһәтә јазмағ вә тәһсир етмәк үчүн иһәтә таһширлары дә шакир-ларыни иттигини иштишафына јәһәт-дир.

Мүәллим әдәби әсәрләри тәһ-лили заманы да иттиги иштишафына хүсуен дигтәт јетирир. Әсәс образларыни, гәбрәманларыни һәләтә мүһимәһи, башга образларә алағасыни ајдылашдырарат шакирдларда образлары сәһијәләнди-рмәк вәрдәһи јарадыр. Мәсәлән, Мир Чәлиһи «Бир кәһиһи мәһи-

ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ТӘШӘББҮСҮНДӘ

Мәһимәд БАҺАРЛЫ

«Азәрбајҗан мектеби» журналынын иһәсүл кәтиби

Мүһүм диләт әһәмијјәти тәдбир олан мектеб иһәтиһи һәјәтә кәһишләмәсиндә дил-әдәбијјәт мүәллимләри һәм дә фәал иштирак едирлар. Онлар вә ишларыни јарадычы шәкилдә гурмаға, кәһи һәмни мәһимә торбәһиһи дәрәһи тәләһи сәһијәсиндә гәһишләндирилмәк чәлиширлар.

Шуһи райондакы шаһи I номерли иһәтиһ-мектебин мүәллими Бәјләр Әлијев. Ләһи райондакы Әлиһи һәмни орта мектебинин мүәллими Нәһи Мәмәдәв. Гәһи райондакы Мәһи кәһи орта мектебинин мүәллими Бәјләр Абду-ләһи дә шакирдларыни тәһиш торбәһиһи сәһиһидә гәһишләндирилмәк чәлиширлар. һәмни мүәллимләри иһәтә тәһишләри һәмни ара-

һиһидә кәһиш јәһиһи. Онлардан бәһи һәмниләрдә таһиш ола-

Дилни грамматик вә тәләффүз нормаларыны кәһишләндирилмәк мүһүм иһәтә јәһиһи мүмкүн дејил. Чүһи бунула шифаһи вә јазылы иттиги иһәтә бәһиһи тәләһи олур иһәтә мәһимәһиһи иһәтә иһәтә һесаб едилир.

Бәјләр мүәллим чәлишир ки, дәрә процесиндә апарылан ишләр шакирдларыни иттигини сәһишләндирилмәк, әдәби тәләффүз вә иһәтәләндирилмәһи һәмни иштишафына һидмәт етсин. О, шакирдларыни иттигиндә јерли шивәләр, башга дилләрдән кәһи сөзләр кәһиш јер тут-дугундан әдәбијјәт дәрәләриндә бәлә һәләрә гәһиш мүбәрәзә апар-

Фестиваль» әсерінің тәдрис едәркән Баһарың шахтамы бир кечәдә әлүм тәһләкәси гаршысында галыб өмрүнүн сон дәгитәләрини кечирмәсини чәлины вә тәсирли бир нитг илә тәсәвир едәрәк, буны әкс едирән парчаны китабдан охујур. Бу, онларын јаддашында мөһкәм галмагла, сөз еттијатынын артмасына вә чүмлә гүрмәг вәрдиши јаранмасына кәчәк едир.

Мүәллим әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрн гаршыја тојулмуш суаллара дүшүнүлмүш чаваблар вермөја алышдырыр. Мәсәлә: «Почт гутуеу» һекајәсини сорушаркән опу бир дөфә бүтөв сөјләтдирир, сонра арны-арны эпизодлары тәһлил етдирир. Беләликлә, шакирдләрн китаб чүмләләриндән узатлашдырыб, онларә һадисәләри шүүрлу сурәтлә, өз сөзләри илә ифадә етмәк бачарыгы ашылајыр. О, шакирдләрә бәшә салыр ки, бәзән әдиб сурәтләри өз дилиндә, әдәби олмајан бир диллә данышдырыр. Белә олдуғда шакирдләр әдәби дил илә шивә сөзләрини фәргләндирә билвриләр.

Ала дилини камил блләмәјән, шиһабни вә јазылы нитгә мүкәммәл јијәләнмәјән шакирд дикәр фәнләрдән дә мүвәфғәтијјәт газана билмәз. Бу ишдә синифдәнхарич мәшгәләләрдән, техника васитәләрдән истифадә етмәк әлверишлидир. Бәјләр мүәллим бу чәһәтдән дәрнәк мәшгәләләрини ролуна јүксәк гүјмәт верир. О, мәшгәләләрдә ашагыдакы мөвзуларын мүәккәрәсини тәшкил едир:

1. Дил нечә әмәлә кәлимишдир?
2. Дилин лүгәт тәркиби.
3. Инсанлар јазмагы нечә өјрәнишишләр?
4. Азәрбајчан әлифбасынын тарихи.
5. Фразеоложи ваһидләр.
6. Орфоелија.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәләләриндә, һәлә феодал-патриархал адәт-әнәнәләрини һөкми сүрдүү бир шәрәитдә Азәрбајчанда чәрәјән едән һадисәләр һаггында јазылымыш хејли әсәр орта мәктәбдә тәд-

рис олунур. Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, М. С. Ордубади, А. Шаһг вә башгаларынын онларча әсәри өјрәнилир. Тәһһидир ки, бу мүәллипләрини һәр бирини өз јарадычылыг јолу олса да, ејни дөврүн һадисәләриндән даһышдығлары үчүн онларын тәсвир едикләри һадисәләр дә бир-биринә охшајыр, бу һадисәләрин иштиракчылары олән мүхтәлиф талели иһсанлар да. Әдәбијјат дәрсләриндә гаршыла дуран әсас вәзифәләрдән бири мәнәз бу охарлығылары вә јахуд фәргләри шакирдләрә дәрк еләтдирирәкән ибарәтдир.

Назир мүәллимин фикричә, Ч. Мәммәдгулузадәнин Худајар бәј илә М. Ә. Сабири «Әкинчи» сатирасынын гәһрәманыны бирләшдирән үмумилији мәнәз онларын мүһитиндә, дүшдүкләри шәрәитдә ахармаг лазымдыр. Тәчрүбә кәстәрн ки, образ аһлајышында бәһс едәркән «типик шәрәитдә типик характер» принципи илә һәрәкәт етмәк бөјүк сәмәрә верир. Бу баһыдан јанашдығда мүхтәлиф дөврләр үзрә бөлүнмүш образлар силсиләси һаггында шакирдләрлә системли иш апармаг үчүн кениш имкәнлар ачылар.

Мүәллим орта мәктәбдә өјрәнилән образлары групплашдырағ систем һалында өјрәтмәји даһа фәјдәли һесаб едир. Бу мәгсәдлә дә ашагыдакы систем үзрә иш апарыр (әлбәтгә, образларын групплашдырылмасындакы мәгсәддән асылы оларвг):

1. Сырф мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан образлар.
2. Илк образлардан—прототипләрдән јаранан образлар.
3. Тарихи шәхсијјәтләрә һәср едилән образлар.
4. Мифик образлар.
5. Аллегорик образлар.
6. Лирик мән, јахуд автобиографик сәчијјәли образлар.

Бу бөлкүдә кәстәрилән образлар барәдә јери кәликичә әтрафлы мәлумат верилир. Онлары һәзәрдән кечирәк.

Сырф мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан образлардан данышаркән мүәллим кәстәрн ки, белә образлар үчүн конкрет шәхс ахармағ, оны кимсә охшатмағ әсас дејил. Мәсәлә, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндини әһвалатлары» әсәриндәки Мәһәммәдһәсән әми, Худајар бәј, Зејнаб, Шәрәф сурәтләри үчүн прототип ахармағ лазымдырмы? Әлбәтгә, јох! Ола билсин ки, һеч Данабаш (ајдындыр ки, кәнди ады да шәртидир) ады кәндә Худајар бәј јох, Аллаһгулу бәј кәндхудадыр, онун сифәти һеч Худајар бәјинки кимн ејбәчәр дејил, јахуд һәјәтдә һеч Мәһәммәдһәсән әминни ешшәји олмајыб вә оғурлаһмајыб. Лакин Ч. Мәммәдгулузадә өз тәхәјјүлүнүн күчү илә һадисәләри елә чаһлы, инандырычы тәсвир едир ки, онларын доғру олмасына шүбһә јери галмыр. Охучу инаныр ки, һәтәр Худајар бәј, һәтәрә Аллаһгулу бәј, јахуд Мәһәммәдһәсән әми олсун, о заманкы һадисәләрин иштиракчысы мәнәз белә имнш. Бу, һеч дә о дәмәк дејил ки, мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан образлар үчүн илкн мәнбә, образ олмур. Тәһлил просесиндә бу чәһәт дә ајдынлашдырылдығда шакирдләрин тәсәввүрү даһа да кенишләнир.

Образларын бөјүк әксәријјәти илкн образлардан—прототипләрдән јараныр. Белә образлар үчүн прототип јалныз гығылчы ролуну ойнајыр. Мәсәлә, М. Горкинни «Ана» романынын прототипләри кимн. Лакин изаһ олунур ки, белә образлары да прототипләрә ејниләшдирмәк сәһвдир. С. Вурғун «Зәнцинин арзулары» поемасында Вродслав конгрессиндә днләдији зәнци рәссагы прототип кимн көтүрсә дә, бир шәхсин дүшүнчәләрини тәсвиринә гапаныб галмамыш, Америкада, үмумијјәтлә, капитализм әләминдә сәнәткәрин фачигсини үмумиләшдирмишидир.

Тарихи шәхсијјәтләрә һәср олунан образлар орта мәктәбдә тәдрис едилән әсәрләрдә хүсуסי јер тутур. Назир мүәллим «Алданымыш кәвакиб» (М. Ф. Ахундов), «Надир

шаһ» (Н. Нәриманов), «Вағиф», «Ханлар» (С. Вурғун) вә с. әсәрләрдә јарадылымыш тарихи сурәтләр барәдә данышаркән тарихи образ аһлајышы барәдә мәлумат верир. Мәсәлә, о гејд едир ки, С. Вурғунун «Вағиф» драмындакы Вағиф, Гахар, Виһоди, Ибраһим хан сурәтләри һәм дә тарихи шәхсијјәтләрдир. Лакин бу, о дәмәк дејилдир ки, шаһ тарихи тәкһәр етмишидир. Тарихи шәхсијјәт олан Ибраһим ханла мүәллиф мәгсәдинә хидмәт едән Ибраһим ханы мүгајнсә етмәк олар. Бу образларын тәһлили просесиндә шакирдләр аһлајырлар ки, бәдин әсәрдәки тарихи сурәтләри тарихи шәхсијјәтләрә ејниләшдирмәк дүзкүн дејилдир.

Мифик образларла бағлы шакирдләрә мәлумат чатдырыларкән кәстәрилир ки, белә образлар хәјали гүввәләри тәсвир едилмәси јолу илә јарадылыр. «Китаби Дәдә-Горғуд»дакы Әзрајыл, Тәпәкөз, Шејтан вә с. бу чүр образлардандыр.

Аллегорик образлары шакирдләрләп ашағы синифләрдән өјрәнмәјә башлајырлар. Тәмсилләри тәдрис просесиндә аллегорик образлар барәсиндә шакирдләрә хејли мәлумат верилир. Түлкү һијләкәрлик, шир зүлмкарлыг, гузу мәзлумлуғ, ешшәк ганмазлыг, бүлбүл иһчәлик, симург хејрхаһлыг рәмән кимн шакирдләрин јаддашына һәкк олунур.

Мүәллим лирик мән, јахуд автобиографик сәчијјәли образлар һаггында данышаркән һадисәләрә өзләрини фәал иштиракчыны даһил едән мүәллипләри сурәтләри барәдә дә сөз ачыр. С. Рүстәмин «Әләмдән нәш'әјә», С. Вурғунун «Муғли», В. Мајаковскини «Совет паспорту» әсәрләриндәки мүәллиф сурәтләрини сәчијјәләндирирәк автобиографик образларын мәһимсәлиләсинә көмәк едир.

Үмумијјәтлә, мүәллимин фикричә, образ аһлајышы чох кенишидир. Образлар әсәрдә тутдуғлары мөвгәјә (әсас сурәтләр, эпизодик сурәтләр), мүәллиф фикричә хидмәт етмәсинә вә с. хүсуסיјјәтләрә көрә мүхтәлиф нөвләрә бөлүнүр ки, бун-

ларын һамасы берәдә шакирдларә дәрн мәлүмәт вермәк мұәллимин мұһүм вәзифәсидир. Нәзәрә алмағ ләзимдыр ки, бәдин образ анлаш- шынын дүзкүн дәрк едилмәсә бәјүк тәрбијәви әһәмкәтә маликдир. Бу вахт шакирдлар өзләрини Михәјто- ја охшадыр, Мейман, Таһир, Севил кимн чәсур олмага чалышырлар. Бу вәтнчәнин әлдә олунмасы исе әдәбијјат тәдрисини гаршысында дуран әсәс вәзифәләрдәндир.

Мұәллимин педагоғи процесдә ичра етмәли олдуғу бүтүн вәзифә- ләр—прогнолашдырма, планлаш- дырма, гәрарын ичрасы, јохлама вә корректә онун объектн идәрәетмә функсијасына дахилдир. Тәлим- тәрбијә процесиндә идәрәетмә иши субъектлә объект арасында мү- бәдилә олунан информәсијә ахыпы- нын (дүз әләгә, әкс-әләгә вә алын- ыш мәлүматын ишләнмәси) ин- тенсивлији илә реаллашыр. Бу ба- ымадан карточкалар тәлим просе- сини интенсивлијини артыран мү- һүм амилдир.

Програмашдырылмыш карточ- калар код, шрифт вә ја нөмрәләрлә ишарәләнир вә тәлим процесиндә истифадә олунан кибернетик ма- шиналарын көмәји илә јохланылыр. Интенсијалији тәлим етмәк бәхы- мындан бу нөв карточкалар даһа үстүн мөвгә тутур. Бајрам мұәллим јени өјрәдилмиш мәлүматын нә дәр- рәчәдә мәннәсәнилдијини јохламағ үчүн шакирдларә програмашды- рылмыш карточкалар пәјләјир. Карточкалардакы, мәсәлә, 5 суа- лыч һәрәсинә 3 чаваб јазылыр. Ша- кирд алдығы карточкада дүзкүн чавабын ја нөмрәсини вә ја шриф- ти гејд едир, бәзән дә дүзкүн олан чавабын алтындан хәтт чәкир. Мұә- аллим 2—3 дәгнәдә бүтүн шакирд- ләрин јени материалы нә дәрәчәдә гаврадығларынн ајдынлашдырыр.

У сәнифдә Азәрбајчан дилиндән «Фе'лин мә'качә нөвләри» мөвзусу- ну кечәркән мұәллим јекун дәрәдә ашағыдакы карточкадан истифадә едир: Верилмиш һәр бир суала уј- ғун кәлән чавабы сеч вә рәгәмлә ифадә ет.

1. Мәчһул фе'л һансыдыр?

2. Гајдыш фе'л һансыдыр?

3. Ичбар фе'л һансыдыр?

Чаваблар:

4. Силдирди (чәкмәни), јудурт- ду (палтары)...

5. Сәрилли (палтар), јазилди (мәктуб)...

6. Сәрилли (оглан), ачилди (күл)...

Шакирд рәгәмлә чаваб верир: 5, 6, 4. Јә'ни 1-чи суалын чавабы 5, иккинчи суалын чавабы 6, 3-чү суа- лыч чавабы исе 4-чү нүмунәдир. Дикәр бир карточка илә шакирд- ләр верилмиш чавабларын доғру- луғуну јохлајырлар.

Бајрам мұәллимин дил дәрси- ндә билијин мөһкәмләндирилмәси вә јохланмасы заманы истифадә етди- ји дикәр карточкалары да нәзәрдән кечирәк. О, бу карточкалары орта- дан гатланмыш рәсм дәфтәрини вә- рәгнәдән шакирдләрини өзләринә һа- зырладыр. һәр карточканын үстүнә мөвзүә мұвафиг рәклик шәкилләр јапышдырылыр. Карточканын үс- түндә синиф вә мөвзү гејд едилди (мәсәлә, VIII синиф. Карточка № 1. Мүбтәдә будаг чүмләси). һәр мөвзүә анд 10—15 карточка олур ки, бу да шакирдләрин бәјүк әкә- ријјәтинн синифдә ишләтмәјә им- кан верир. Шакирд мүбтәдә будаг чүмләсинә анд 1 вә ја 2 тапшыры: јеринә јетирир. Мәсәлә:

1. Верилмиш садә чүмләни мүб- тәдә будаг чүмләни табели мүрәк- кәб чүмләјә чевриб јаз.

2. Верилмиш мүрәккәб чүмләдә баш чүмләни мұәјјән ет, суалынн јаз, будаг чүмләни синтактик тәһ- лил ет.

Шакирд өз дәфтәриндә тапшыры- ға әмәл едир. Бу, тәхминән 3—6 дә- гнә вахт апарыр. Мұәллим дә әз бир вахтда карточкаларын көмәји илә 10—15 шакирдин билијини гү- мәтләндирә билди. Бу нөв карточ- калардан мұәллим һәм јени мөвзү- ну изаһындан сонра, һәм дә кеч- миш дәрсин сорғусу заманы исти- фадә едир.

Мұәллимин фикричә, карточка- лардан истифадә тәлимдә фәрди- ләшдиријә имкан јарадыр. Бу за- ман мұәллим шакирдләрини үмун

билик сәвијјәсини мұәјјән етмәклә јанашы, ајры-ајры ушағларын бу- рахдығларын сәһвләри вә нәдә чә- тилик чәкдикләрини дә өјрәнир. Карточкалардан истифадә заманы, К. Д. Ушински демншкән, «дүшүн- мәјән бош баш, әлиндә иши олма- јан шакирд галим».

Мұәллим чохиллик тәчрүбәсиндә

бу гәвәтә кәлишдири ки, дил вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдларә өјрәдилмиш билкләрини нә дәрәчә- дә мәннәсәнилдијини јохламағ, јә'- ни ишин сәмәрәсини өјрәнмәк кә- ләчәк дәрсләрини мұвәфғәијјәтинн тә'мин едир. Бу мұвәфғәијјәт исе тә'лим процесиндә карточкалардан истифадә етмәклән чох асылдыр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси

НИТГ ИККИШАФЫ ҮЗРӘ ИШДӘ СӘСЛӘНДИРИЛМИШ МӘТНЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ

Тамара БАБАЈЕВА

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти, педагоғи еямләр намизәди

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисини гаршысында гоју- лан әсәс мәгсәд шакирдләри прак- тик оларағ бу дилдә диләјиб вә охујуб анламаја, еләчә дә даныш- маға һазырламағдыр. Бу исе мұх- тәлиф методларын комплекс тәтби- тини, дил мүнитини јарадылмасы- ны, синхрон вәситәләрдән мүнәзәк истифадәни вә с. тәләб едән мүрәк- кәб бир процесдир. Бу мүрәккәблик лингвистик вә психолоғи гәнуна- ујғунлуғлардан торәјир. Чүнки дил өјрәдиләркән онун бүтүн сәһләри говушур вә бир-биринә гаршылығлы тә'сир көстәрир.

Иккинчи дилин мәтиләр әсасында өјрәдилмәси сөз бирләшмәси вә чүмләјә инсәбәтән даһа кеннш им- канлара маликдир.

Мәтиләр, хүсусән рабитәли мәти- ләр үзәриндә иш мұһүм вәзифәләр дашыјыр: лүгәт еһтијатыны зәкки- ләшдирир, дүзкүн тәләффүз әләгәли вә диалогини нитг вәрдишләри јара- дыр, грамматик вә орфографик һа- дисәләри нүмајиш етдирир. Еләчә дә мәтиләр кечилән гәјдаларын мөһ- кәмләндирилмәси үчүн чалышма материалыдыр.

Рабитәли мәтиләр һәм техники вәситәләрин көмәји илә сәсләнди- рилә, һәм дә мұәллим тәрәфиндән охуна биләр.

Мұәллим тәрәфиндән мәтнин

охунмасы ән'әнәви үсулдур. Бу үсулдан тәдрисдә даһа чох истифа- дә олунур. Лакин мұәллимин нитг мөгсәли олдуғда гираәтин бүтүн тәләбләринә чаваб вермәдикдә, мәннәсәмәјә мәнфи тә'сир көстәрир. Спәчә дә мәтнн бир нәчә дәфә оху- мағ мұәллим үчүн јоғуну олур.

Рабитәли нитгнн иккишафы илә бағлы мәти синхрон шәкилдә сәс- ләндирилдикдә шакирдләрин һәр икки сигнал системи фәалијјәт көс- тәрир вә гаврама сүр'әтләнир. Мәти үч дәфә сәсләндирилә би- ләр. Бедә ки, биринчи дәфә мәти сәсләндирилдикдә ешитмә сигнал системи фәалијјәт көстәрир. Бу за- ман пауза, интонасија, сөз сырасы иләнилир вә мәзмун гавранылыр. Иккинчи дәфә мәти интервалларла сәсләндирилди. Фәсилә заманы ша- кирдлар чүмләләри сәссиз тәкрар едирләр. Бу исе һәр чүмләдәки фик- рин бүтөвлүкдә гавранылмасына сәбәб олур. Шакирд бу процесдә јерсиз паузалардан, сөзләрин јер- сиз тәкрарындан узағлашыр. Үчүн- чү дәфә исе мәти синхронлашыр. Бу заман шакирдләрин һәр икки сиг- нал системи фәалијјәт көстәрир. Онлар сөзләрин мәналарыны вә дүзкүн јазылышыны гаврамағ үчүн әдверншли имкан әлдә едирләр.

Мәтнин сәсләндирилмәси битдик- дән сонра лүгәт үзәриндә иш баш-

лајыр ки, бу да икинчи дилин өр-
нилмәсиндә ән мүнүм мәрһәләдир.
Лүгәт үзәриндә иш мәтн сәсләнди-
рилмәздән әввәл дә, сонра да апа-
рыла биләр. Әсәс шәрт бундан иба-
рәт олмалыдыр ки, мәтндә шакирд-
ләр үчүн аңлашылмајан һеч бир шәј
ғалмасын. Өјрәниләп һәр јени сөзүн
әсәс мәнасы, лазым олдугу һалда,
мәчәзи мәнасы чохмәналылығы,
тәрчүмәси, грамматик мәнасы
ачылмалыдыр. Мәсәлән, көрүш—
көрүш кечирмәк, «Биз көрүшдүк»,
исимдир.

Јени сөзләрнн изаһ мәрһәләси
битдикдән сонра дүшүндүрүчү, ке-
ниш чаваблар таләб едән суал-ча-
ваб мәрһәләси башланыр. Суал-ча-
ваб мәрһәләси мәтнин мәзмунуну,
орфоеник вәрдишләрнн, грамматик
билликләрнн һечә мәннмәсәнилмәси-
нн үзә чыхардыр вә әввәлки биллик-
ләр системә салыныр.

Мәтилә бағлы чалышмалар үзә-
риндә иш дә вачиб мәрһәләдир. Бу
мәрһәләдә опарылан чалышмалар
газанылмыш биллик, бәчарыг вә вәр-
дишләрнн даһа дә мөһкәмләндирир.

8-чи сифдә «9 Мај» мәтнини (Ј. Се-
јидов, И. Аббасов, Азәрбајҗан дил. «Мә-
риф» нәшријјаты, 1984, сәһ. 88) деит јә-
нис сикһроп сәсләндирилр. Икинчи дә-
фә диктор ејил мәтнн тәхминән ашағыдаки
кими фәсләләрлә охујур.

9 Мај Гәләбә күнүдүр. һәр ил совет
халқлары, гардаш социалист өлкәләрнн
халқлары, бүтүн габагчыл бәшәријјәт бу
күнү бәјрам едир...

1941-чи ил ијун ајының 22-дә алман фа-
шистләрнн өлкәмизә ханнчәсинә басгын ет-
диләр. Олар бу мүнәрибәјә чохдан һа-
зырлашмышдылар. Техника чәһәтдән гү-
вәтли идиләр. Авропа өлкәләрннн бир
чохуну ишгәл етмишдиләр. Бәјүк орду дү-
шәтмишдиләр...

Мүнәрибәни илк вахтлары бизим үчүн
чох чәтнн олды. Фашистләр бир чох шәһәр
вә кәндләрннн дағитдиләр, адамлары—
кишиләри вә гәдиләри, гочалары вә ушағ-
лары гырдылар. Бу мүнәрибәдә 20 милјон
совет адамы һәлак олды. Үмумән дүнјәдә
50 милјон адам һәлак олды.

Мәтн үчүнчү дәфә синхрон шә-
килдә сәсләндирилр вә ја кодос-
кодан экрана верилр. Бундан
сонра лүгәт үзрә иш опарылыр:
габагчыл бәшәријјәт, Гәләбә күнү,
ханнчәсинә басгын етмәк, дөзмәк,
дағытмағ, чырмағ, мәрдликлә, инам,
зүлм, тәһлүкә, тәслим олмағ ки-
ми

сөз вә ифадәләрнн мәнасы изаһ
едилр.

Даһа сонра шакирдләр ашағыда-
ки суаллара чаваб перирләр.

1. Фашистләр өлкәмизнн үзәрннә нә за-
ман һүчүм етмишдиләр? Мүнәрибәдә һечә
милјон совет адамы һәлак олды?

1. Мүнәрибәни илк вахтлары бизим
үчүн һечә кәчди?

3. Совет адамлары бүтүн чәтнликләрдә
һечә дөздүләр?

4. Нитләрчиләр нә заман тәслим олды-
лар?

5. Бу гәләбә халқлары нә кәтирдн?

6. Совет Иттифагы кимләрдә бирликдә
сүлһү горујур?

7. Мүнәрибәдә һәлак оланлары биз һе-
чә јад едирик?

Нәһәјәт, рабитәли нитглә бағлы
ашағыдаки типли чалышмалар үзә-
риндә иш опарылыр.

1. Гәләбәдә верилмиш сөзләри она-
јакын мәналы сөзләрдә әвәз едим.

1) 1941-чи ил ијун ајының 22-дә
алман фашистләрнн өлкәмизә ханн-
чәсинә басгын едиләр. 2) Техника
чәһәтдән гүвәтли идиләр. 3) Мүнә-
рибәни илк вахтлары бизим үчүн
чох чәтнн олды. 4) Фашистләр бир-
чох шәһәр вә кәндләрнннн дағит-
дылар, адамлары—кишиләри вә гә-
диләри, гочалары вә ушағлары
гырдылар. 5) Совет адамлары бү-
түн чәтнликләрдә дөздүләр, инам-
ларыны итирмәдиләр. 6) Бу мүнә-
рибәдә тәкчә кишиләр дејил, ушағ-
лар да мәрдликлә мубаризә апа-
рыдылар. 7) һәр ил 9 Мај бәјра-
мында мүнәрибәдә һәлак оланла-
рын абидәләри өшүнә тәзә күлләр
гојулуру, оларын хатирәси јад еди-
лр.

II. Мәтәрннәдә верилмиш сөзләри ләз-
ми һалда ишләдим.

1) һәр ил совет халқлары, гардаш
социалист (өлкәләри) халқлары, бү-
түн габагчыл бәшәријјәт (бу күн)
бәјрам едир. 2) 1941-чи ил ијун
(ајн) 22-дә алман фашистләрнн өл-
кәмизә ханнчәсинә басгын едиләр.
3) Олар бу (мүнәрибә) чохдан
һазырлашмышдылар. 4) (Мүнәри-
бә) илк вахтлары бизим үчүн чох
чәтнн олды. 5) Совет Иттифагы бү-
түн (дүнјә) (сүлһ) горујур, мүнә-
рибәләрнн гаршысыны алмаға ча-
лышыр.

III. Ашағыдаки чүмләләрнн тямамлајым.

1) 9 Мај—Гәләбә күнү... 2) Он-

лар бу мүнәрибәјә чохдан һазыр-
лашмыш... 3) 1945-чи ил мај ајы-
ның 9-да нитләрчиләр... 4) Бу гәлә-
бә һечә-һечә өлкәјә, һечә-һечә хал-
ға јени һәјәт... 5) Совет Иттифагы
башга социалист өлкәләри илә бир-
ликдә дүнјәдә сүлһү...; мүнәрибәлә-
рнн гаршысыны алмаға... 6) Биз ис-
тәјирик ки, бүтүн халқлар хошбәхт
олсун, азад...

IV. Ашағыдаки парцаны рус дилинә тәр-
чүмә едим.

Совет адамлары бүтүн чәтнлик-
ләрдә дөздүләр, инамларыны итир-
мәдиләр. Бу мүнәрибәдә тәкчә ки-
шиләр дејил, гәдиләр да гәһрә-
маллыгла вурушдулар, тәкчә бө-
јүкләр дејил, ушағлар да мәрдлик-
лә мубаризә апарыдылар.
Совет Ордусу, гәһрәман совет
адамлары партијамызын рәһбәрли-
ји алтында бөјүк гәһрәманлыг көс-
тәриб фашизм үзәриндә гәләбә чал-
дылар.

IV. Ашағыдаки парцаны рус дилинә тәр-
чүмә едим.

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнхәнар иш

ӘДӘБИЈАТ ДӘРНӘЈИНИН ИШИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Аббас НАЧЫЈЕВ

Нахчыван МССР, Илич районы Гарабағлар кәндиндәки
I нөмрәли орта мәктәбин мұәллими, баш мұәллим

Дәриәк јухары јашлы мәктәбли
ләриң истәдәд вә јарадычылыг га-
билијјәтинн икиншәф етирдән ке-
ниш имкәялы мәшғәлә һөвү ки-
фәти мұәллимләрннн јакын көмәк-
чиси-дир. Мүхтәлиф синифләрдә
охујан шакирдләр бу мәшғәләләрдә
програмда өјрәнилмәсинә имкән
олмајан вә ја сәтнн верилән мөвзу-
лары өјрәнирләр. Одур ки, бу мөв-
зуларын мұәјјәнләшдирилмәси, се-
чилиб даһа сәрншәтәли шакирдләрдә
пәјланмасы ишин әсәс һиссәсини
тәшкил едир.

Дәриәк рәһбәри ишләдијим он
беш илә јакын бир мүддәтдә бунун
әһәмијјәтинн там јәгин етмишәм.
Сон илләрдә мәшғәләләримннн да-
һа актуал сәсләнән мөвзуларә һәср
едирик ки, бу да бүтөв бир курс ки-
ми шакирдләрдә даһа чох мәлүмәт
вә биллик верир. Мәсәләв: Азәрбај-
чан КП МК-ның бөјүк шаһр Н. Кән-
чәвиннн ирсинә гәјғының парлаг тә-
зәһүрү сәјылән мәлүм гәрарындан
сонра, дәриәјин 1981—1982-чи дәр-
синдәки фәалијјәтинн бүтөвлүкдә
Низами јарадычылығына һәср ет-

ләриң гәрарә алдыг. Мәшғәләләрдә
бөјүк сәһәткәриң ајры-ајры әсәрлә-
ри барәдә, Низами әсәрләриннн тә-
сирн илә јазылән әсәрләр вә с. мөв-
зулардә ишләдириләр. Дәриәјин
әд-дивәһ түзәтиннн («Улдуз») мате-
ријлларының чохуну Низами јара-
дычылығы илә бағлы мөғаләләр
тәшкил едирди.

1983-чү тәдрис илиннн ән
бүтүн тарихи һадисәси ССРИ тәш-
кил едилмәсиннн 60 вәлијјинн һесаб
едәрәк, дәриәјик иллик фәалијјәти-
нн Азәрбајҗан әдәбијјатында халғ-
лар достлуғунун тәрәпнүмү мөвзу-
суна һәср етмәјн гәрарә алдыг. Илк
мәшғәләдә дәриәк үзләриннн өз
разылығы илә онлара ајры-ајры ја-
зычыларын јарадычылығы вә ја
конкрет бир әсәрдә халғлар дост-
луғунун тәрәпнүмү барәдә мәрузә
һазырламағы тапшырдыг. Бу ишдә
шакирдләрдә әмәли көмәк вә рәһбәр-
лик көстәрилди, шакирдләр өз мә-
рузәләриннн һазырлады. Кәләчәјин
тәрәққулары өлкәмизнн халғлары
арасындаки мөһрибан достлуғун
күчү вә гүдрәтиннн өтән 60 илдә һә-

лэрэ гадир олдугуну бир даһа јэгин етдилэр.

Әлбәттә, дәрнәк мәшгәләриндә шакирдләрни өз јарадычылығы нүмуналаринин мүзакирасинә дә вахт ајырырыт. Јарадычы кәчләрә мәс-ләһәт верир, чалышырыт ки, онлар арасында ше'р, һекәјә вә очерк јазаклар да олсун. Белә дәрнәк үз-ләриниш илк гәләм тәчрүбәләриниш мүзакирасини кечирир, јакшы нүмуналарни «Улдуз» дивар гәзетиндә дәрч едирик.

Мәшгәләрдә, ејин заманда, јубилеји гејд едилән шаир вә јазычы-лара һәср едәлмиш мә'рузәләр дә охунур.

Әдәбијјәт дәрнәјиндә внадан олмасынын 100 иллик јубилеји гејд едилән бөјүк шаир, көркәмли сәјәткар һ. Чавидия јарадычылығы, Азәрбајчан ашыгларынын IV гурултәји илә әләгәдар зәккии ашыг ше'риниш вә Нахчыван МССР-ин 60 иллик јубилеји илә бағлы бу гәдәм диярын әдәби әлә-мини өјрәймәклә мәшгул олдуғ. һәр мәшгәлдә дәрнәк үзләриниш һ. Чавидия јарадычылығы илә бағлы бир әсәриниш тәһлики һаггында вә ја ашыгларымыздан бириниш һәјәт вә јарадычылығы барәдә, доғма Нахчыванымызда јашајиб јарадан сәнәткарларын јарадычы-лығыдан бәвс едан мә'рузәләрп дикләлилдирди. Дәрнәк үзләриниш һ. Чавидия ады илә бағлы бир сы-ра јерләрә—әдбият Нахчыван шә-һәриндәки ев-музејинә, әдәбијјәт вә

тарих музејләринә, Шаһтахты кәндиндә апарылан тикинтијә бахмалары онларын јаддашында дәрниш иләр бурахды.

Беләликлә, дәрнәјимизни иллик мәшгәләриндә биз бир вә ја бир пәчә проблемни өјрәнилмәсини һә-јәтә кечиририк. Фашист Алманија-сы үзәрипдә совет халгынын парлаг тарихи гәләбәсиниш 40 иллији илә әләгәдар оларағ мәшгәләрдә «Азәрбајчан әдәбијјатында мүһари-бә мөвзусу» проблеминә даһа кениш јер вердик.

Совет адамларынын сарсылмаз достлуғу һесабына газанылан тарихи гәләбәмиш пәчә чәтти әлдә олундуғуну мәктәблиләр ајры-әјры јазычыларымызын әсәрләриндән өј-рәнир, тарих фәнинишән алдыглары мә'луматлары бәдди тәхәјјүл сүзкә-чиндән кечирирләр.

«Узағ сәһилләрдә», «Кенерал», «Достлуғ галасы» кими әсәрләр һаг-гында С. Вургунун, С. Рүстәмин, Б. Ваһабзәдәнин, И. Шыхлынын јарадычылығында мүһарибә илләри-ниш әкс илә әләгәдар јазылмыш мә'рузәләр шакирдләрни вәтәнпәр-вәрлик вә гәһрәманлығ һиссләрини артырыр.

Сопракы дәрә ялвндә «Чәнуби Азәрбајчанда әдәбијјәт» кими ке-ниш мөвзулар әтрафында иш апар-мағы нәзәрдә тутуруғ.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр ардычыл оларағ мүәјјән мөвзулары өјрәндикдә онларын һәмни һадисә-ләрлә бағлы биллик вә мә'луматлары даһа дәрниш вә әтрафлы олур.

җиш социалист чәмијјәтинни сыра-ларынын монолит, сарсылмаз әса-сыны бизим өлкәмишн миллиәт вә халгларынын сых бирлији вә мә'нә-ви-сијаси вәһдәти, онларын социали-гитисәди вә мәдәни чәһәтдән даһа да ичкишаф етмәси вә јакшылаш-масы тәшкил едир. Социализм гу-рулушу шәраитиндә халглар ара-сында јени мүнасибәтләр бәдди јарадычылығын бүтүн нөвләриндә өзүнүн биләваситә әксини тапмыш-дыр. Бүтүн башга сәһәләрдә олдуғу кими, икчәсәнәт сәһәсиндә дә, ССРИ миллиәтләриниш милли ички-шафылык мүасир мәрһәләсиниш тә-зәһүрү кими, өн планә јакшылашма вә гаршылығлы зәккииләшмә про-сеси чыхыр. Мүхтәлиф милли мәдә-нијјәтләрни мә'нәви чәһәтдән гар-шылығлы тә'сирә просеси нәһәнк мијјас алмышдыр. Бу тә'сирә гар-даш мәдәнијјәтләрни даһа да күч-ләнән јакшылашмасы, даһа да мөһ-кәмләнән гаршылығлы әләгәләр вә гаршылығлы мүбадилә дахилдир. һәр бир милли мәдәнијјәт өз ән'әнә-ви еттик бүнөврәсиндә ичкишаф етмәклә, ејин заманда, дикәр халг-ларын мәдәнијјәти илә гаршылығлы шәкилдә әләгәјә кирир вә тә'сир көстәрир, бунун нәтичәсиндә зәк-кииләшир вә дүнја икчәсәнәти хә-зинәсинә өз төһфәсини верир. Мил-ли мәдәнијјәтләрни јакшылашмасы милли ән'әнәләрни чичәкләнмәсини иккар етмир, әксинә, буну еһтимал едир, бу милли ән'әнәләрни вә он-ларын потенциал имканларынын даһа да ичкишафыны нәзәрдә тутур.

Көркәмли Азәрбајчан бәстәкары Ү. һачыбәјовун јарадычылығы чох әсрлик мәдәнијјәтимизни тарихи илә тырылмаз бағлы олуб, милли вә беј-нәлмиләл ән'әнәләрни диалектик гаршылығлы әләгәсиниш тимсалы-дыр. Халг јарадычылығы дәрни-дән өјрәнән Ү. һачыбәјов ејни за-манда дүнја мусиги мәдәнијјәтинни сәрвәтләрини дә мәнимсәјәрәк үмуммилли әһәмијјәтли мусиги сә-нәти јаратмышдыр. Азәрбајчан му-сиги мәдәнијјәти тарихиндә Ү. һа-чыбәјовун ады хүсуси јер тутур. Көркәмли бәстәкар, алим, мусиги-

ичтиман хадими, публицист вә маа-рифпәрвәр Ү. һачыбәјов Азәрбај-чан пешәкар мусигисиниш әсасыны, милли бәстәкарлығ мәктәбинниш бү-нөврәсини гојмуш, бу мәктәбин пе-шәкарлығынын, естетик принцип-ләриниш, үслуб хүсусијјәтләриниш ик-кишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Ү. һачыбәјов Азәрбајчан мусиги-синиш бәстәкарлығ јарадычылығы-нын јени формалары илә зәккии-ләшдирән вә бунунла да Шәрг вә Гәрб мусиги мәдәнијјәтләрни ара-сында «учурумун» ләғв едилмәсини арадан гәлдирән илк Загафгазија бәстәкарларындан биридир. Совет мусиги мәдәнијјәтинниш фәал јара-дычыларындан бириниш олмағла, Ү. һачыбәјов өз мусиги-естетик кон-сепсијасында илк дәфә оларағ Шәрг вә Европа мусиги мәдәнијјәтләрни-ниш гаршылығлы тә'сирә принцип-ләриниш зәрурилији консепсијасы-ны—Азәрбајчан мусигисиниш тә-шәккүл тапмасынын илк аддымла-рындан башлајарағ максимум кәс-кииләклә гаршыја чыхан проблемни елми чәһәтдән әсәсләндирмышдыр.

Бәстәкарын јарадычылығ фәалиј-јәтинни кениш тарихи перспективдә тәһлил едәркән онун һаггында XX әср дүнја мусиги сәнәтинниш ән көр-кәмли вә марағлы шәхсијјәтләрни-дән бириниш кими тәсәввүр јараныр. «Ү. һачыбәјовун Азәрбајчан муси-гисиндәки ролу чох чәһәтдән бөјүк маарифчи-демократ М. Ф. Ахундо-вун әдәбијјәтдакы ролуна бәнзәјир. Бурада бир фәрг вар ки, Азәрбајчан әдәбијјәтинниш классики милли әдә-бијјәтин «ғызыл әсри» барәсиндә анчағ арзулар бәсләјирди, Ү. һачы-бәјов исә Азәрбајчан ичтиман фи-кир тарихиндә өз сәләфиндән хош-бәхт иди: о, Азәрбајчан икчәсәнәти-нин, «ғызыл әср»иниш кәлпшини өз көзләрни илә көрдү вә өзү бу әсрни ән бөјүк нүмајәндәләриндән бириниш олду» («Загафгазија республика-ларынын мусигиси», Тбилиси, Хелов-жебо нәширијјаты, 1975, сәһ. 10).

Лакин Ү. һачыбәјовун јарадычы-лығ фәалијјәтинә јалныз онун үчүн ичкишаф перспективләри ач-мыш олдуғу милли мусиги чәрчивә-

Үзејир һачыбәјов—100

Ү. һачыбәјовун јарадычылығында ән'әнә вә новаторлуғ проблемни

Мелла ГУЛИЈЕВА

С. М. Киров адына АДУ-нун аспиранты

Ичкишаф етмиш социализмни сибәтләрни, онларын достлуғу, гар-тәкмиләшдирилмәсиндә социалист дашлығы вә әмәкдәшлиғы бөјүк миллиәтләриниш гаршылығлы мүна әһәмијјәт дашыјыр. Ичкишаф ет-

Мул җүмәсәер

секда бахмат озмаз. О, өз милли мәдәнијәтнини он актуал проблемларини XX әсрнә бүтүн мусиги сәнәти гаршысында дуран проблемлар сәвијәсинә галдыра билмишдир.

Милли мусигини јенә бунәврәдә дәрәжәләш идејасы һәјәтин өзү тәрәфиндә ирәли сүрүлүрдү.

Бу мәдәни мәсәләни һәлл едилмәсидә бәстәкарини бүрүзә вердији узаккөрәклик вә чәсарәт Азәрбајчан милли мәдәнијәти үчүн тәрәхи әһәмијәт дәшәјәрдү.

Ү. һачыбәјовун мусиги-естетик концепсијасында миллилик вә бејвалмиләлик проблемни хүсуси јер тутур вә инчәсэнәтдә ән әнә вә јениликчилик проблемни илә үзәи шәкәлдә бағлыдыр. О, јарадычылыг фәаллијәтинин башлангычындан етибарәд, Азәрбајчан мусиги мәдәнијәтинин милли тәдрич шәкәлидә инкишафына јөнәлән бүтүн чәһдләри радә едир вә јекләп мүмкүн јол кими тәдричән үмумәвропа ән әнәләри илә јахылашма јолуну тәбул едирди. Авропа ән әнәләрини нәзәрә алмадәп нә анчаг милли импрессионизм ифачылығына әсәсләнмәглә Азәрбајчан мусиги мәдәнијәтинин мухтар инкишафынын мүмкүнлүјү фикри һәттә пешәкар мусигинин мејдана кәлмәсинин илкни мәрһәләләрдә белә, әсәсыл бир фикир иди. Бу заман Ү. һачыбәјовун фәаллијәти өз халгынын мәдәнијәтинә гәјги илә јанашмаға, Азәрбајчан халг мусигисини ән әнәләринә, онун өзүнәмәхәсү чәһәтләрини сәхләмәсына јөнәлдилмишди. Азәрбајчан мусиги мәдәнијәтинин инкишафы проблемна јанашмавын јекилији бир дә ондә иди ки, Ү. һачыбәјов милли бәстәкарлыг мәктәбинин инкишафы илә јанашы, биринчи дәрәжәдә мәсәлә кими, дүнја мәдәнијәтинин инкишафын ән кениш халг күтәләри тәрәфиндән мәһимсәләмәси үчүн онларын мәдәни сәвијәсини јүксәлдәлмәси мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Совет Азәрбајчанш мәдәнијәтинин үмуми истигамәти Ленин милли вә мәдәни сијасәтинин әсәс принципләри илә тәјјин олу-

мушду. Лакин һәр бир халгын милли мәдәнијәтидәки чәһәтләрини диалектик вәһдәтинә әсәсләнмәглә милләтләриш азад инкишафы бир мәгсәд кими һеч дә дәрһәл гәрәра алынмамышды. Бәзи һәлләрдә милли вә бејвалмиләл чәһәтләриш вәһдәти һеч дә һәмишә үзәи, онларын инсәбәти илә оптимал олмамышдыр. Лакин ән башлычасы илә, милли вә бејвалмиләллијини диалектик вәһдәтинин зәрурилијинин дәрк едилмәси иди. Белә ки, милләтин бәдни мәдәнијәтинин сәвијәсинин тәјјин едилмәсиндә мејарлардан бири, тамамилә һағлы олараг, бу мәдәнијәтин милләтләр арасында јайылмасынын дәрәжәси һесаб едилди. Бу процес гејри-ади дәрәжәдә мүрәккәб иди. Авропа инчәсэнәти үчүн јад олан ән әнәләрдә тәрбијә алымыш халгын шүүру чох заман милли интонасија ләд элементләриндән истифадә едилмиш «Авропа» формалы әсәрләри гавраныла масында чәтпәлик чәкирди. Ү. һачыбәјов гаршысында Азәрбајчан мусиги ән әнәләрини нәники сәхләјәк, һәм дә јени бәстәкарлыг формалары шәрәитиндә онлары даһәдә инкишаф етдирән бир сәнәт јарадычысы кими мүрәккәб мәсәлә дурурду. Бәстәкар Шәрг импрессионизм ифачылығынын әсәрләрини тәчрүбәси нәтичәсиндә мејдана чыхмыш структур тәшкилинин әсәс принципләринин, Шәрг фолклорунун аһәнк вә ритм тәбиәтинин дәриндән өјрәнилмәсинә бәјүк әһәмијәт верирди ки, милли пешәкар мусиги системи анчаг бууну әсәсында мејдана чыха биләрди.

Ү. һачыбәјов бу фикрдә иди ки, јалныз милли фолклор ән әнәләринә, кечмишин мүтәрәғти ән әнәләринә истинад етмәк бејвалмиләл әһәмијәт газана билән әсәрләрини јарадычысына имкән верә биләр Ү. һачыбәјов гејд едирди ки, «Совет инчәсэнәтинин ән парлаг вә гүвәтәли чәһәтләриндән бири—онун бејвалмиләллијидир. ССРИ-нин бүтүн халгларынын инчәсэнәти, мәмумичә сосиалнет олуб, ејни заманла парлаг ифадә олуан халгын та-

рихи ән әнәләриндән, мәдәни хүсусијәтләриндән вә иншәтпәндән доған милли чизкиләре маликдир» («Загафгазија республикаларынын мусигисп», Тбилиси, Хеловжебо нәшријәти, 1975, сәһ. 14).

Ү. һачыбәјовун јарадычылыг үс-дубунун формалашмасы чох чәһәтдән бәстәкарын фолклору дәриндән өјрәнмәси илә бағлыдыр. Бәстәкарын тәкамүлү әрзиндә онун халг фолклору ән әнәләриндән истифадә едилмәсинә данр бахышлары да фолклор мәһбәләринә истинад вермәкдән башламыш, һәмни мәһбәләрини дәриндән вәситәли тәтбиғинә гәдәр дәјишмишдир. Бу, онун јарадычылыг фәаллијәтинин чидди шәкилдә пешәкар сәвијәдә галхмасыны тәләб едирди. Белә ки, халг мусигисинин илкни мәһбәләриндән биләвәситә истифадә һәмни мәһбәләрә даһә чәсарәтли јанашма илә әвәз олуңду вә халг—милли ән әнәләрини Азәрбајчан мусигисини үчүн јени олан фолклор материалларынын ишләнмәси вә инкишаф етдирилмәси үсуллары илә говушмасына кәтириб чыхарды. О, пешәкар инчәсэнәт вә фолклорун гаршылыгы әләғәси мәсәләсинә бәјүк диггәт јетирир, халг мусиги хәзинәсинин кениш јайылмасына милләтин мәһәви ојанышына јардым едән биринчи дәрәжәли вәчиб бир мәсәлә кими бахырды. Бәстәкарын јарадычылыг әсәри—«Азәрбајчан халг мусигисинин әсәсләры» Ү. һачыбәјовун өз халгынын јарадычылығыны һечә дәриндән билдијини вә гијмәтләндирдијини сүбүт едир. Бәстәкарын әсәрләриндә мусиги материалынын тәшкилинин јени принципләри онун зәнкин Азәрбајчан фолклорунун, халг инчәсэнәтинин мәғзини там вә дәриндән дәрк едиб ифадә етмәк сәјиндән доғурду. Халг инчәсэнәтинин мүкәммәл билмәси вә гүсурсуз сәнәткар интуенсијасы она халг јарадычылығы сәрвәтиндән бәдни чәһәтдән ән парлаг нүмунәләри сечмәјә вә онларын әсәсында өз гаршысына гојдугу идеја-бәдни вәзифәләри јарадычылыгға һәлл етмәјә имкән верирди. Халг сәнәтинин хүсү-

сијәт вә ганунларыны дәриндән билмәси Ү. һачыбәјова халг мусиги мәдәнијәтинин өзүндә әкс етдирән әсәрләр јаратмаға гәдир олан бир бәстәкар олмаға имкән верирди.

Е. Аббасованын гејд етдији кими, «Азәрбајчан халг мәһнылары, муғамлары, ашыг һавалары нә гәдәр көзәл олса да, һәмни мелодиялары дикәр халгларә вердији естетик һәзз ону јарадан халга вердији гәдәр там вә дәрин ола билмәз. Шифаһи јарадычылыг хәзинәси милли вә бејвалмиләл чәһәтләрини ән мүрәккәб бәдни гаршылыгы тәсир процесинин әсәсы олдугда илә һәмни хәзинәнин нүмунәләри даһә кениш мәһна газаныр». Милли мәһдудлуғу нәтичәләрини аңлајан Ү. һачыбәјов халг мусигисинин ән әнәләрини дүнја мусиги сәнәтинин бејвалмиләл принципләри илә бағламаға чалышырды. 1

Милли мелос әсәсында дүнја мусиги мәдәнијәтинин наилијәтләрини дәрк едилмәси вә јарадычылыгға истифадә едилмәси милли мусиги тәфәккүрүнә нәники әкс дејилдир, һәттә ону бир чох чәһәтдән јени бәдни вәситәләрлә зәнкинләшдирди. Милли мәдәнијәт дикәр мәдәнијәтләрә нә гәдәр сых барлыдырса, о, бир о гәдәр тез вә мәһсулдар инкишаф едир, онун милли кәлорити бир о гәдәр ифадәли олур вә ујғун шәкилдә һәмни инчәсэнәт дикәр халгларын инчәсэнәтинә, онларын инкишафына бир о гәдәр чох тәсир кәстәрир.

Өз әсәрләриндә халг-милли чизкиләри, Азәрбајчан мусигисинин ән әнәви интонасија сырасыны мүвәсир тәләбләрә ујғун олараг јарадычылыгға јенидән ишләмәклә тамамлајараг, онларә Авропа мусиги формаларына фәал дахил етмәклә чәндәндиран Ү. һачыбәјов бу фәаллијәти илә Азәрбајчан мусигисини дүнја сәһнәсинә чыхмасына сәбәб олур, она јени кејфијәтләр верирди. 1

Ү. һачыбәјовун мусиги-естетик концепсијасынын милли инчәсэнәтин вә Авропа мусигисинин синтезинә истинад едән әсәсләры бәстә-

карын һалә икитлабдан әвалки әсәрләрниңдә өзүнү бұрузә верирди. Азербайҗанлы мусиги мэдәнијәтниндә әсә икитлаб җарадан илк муғам операсы «Лејли вә Мәчпун» Шәрг вә Европа мусиги мэдәнијәтнини үзәи гаршылығлы тәсир просесини әсәсини гојду. Бу опера Азербайҗан опера сәнәтинин җаранмасында вә икитлафында һаләдичи рол ойнады, јени мусиги жанрларыны икитлафына җардым етди. Азербайҗан мусигисини јени мәрһаләсини—шифаһи ән'әнәли мусигидәи пешәкар мусиги мэдәнијәтнини мүрәккәб формаларына кечидип әсәсини гојду.

Ү. һачыбәјовуи сонра јаздығы әсәрләриң, «Әсли вә Кәрәм» операсыны, халг оркестри үчүн фантазијаның вә диҗар әсәрләриң дә ролу бөјүкләр. Бу әсәрләр Ү. һачыбәјовуи җарадычылығ төкәмүдүгүн милли вә бејпалмилләл ән'әнәләриңи го-вушмасы јолуидаки јени пилләләр иди.

Милли вә бејпалмилләл чәһәтләриң әсә ситәзинә бәстәкар өз җарадычылығын иҗрәсиндә—Азербайҗан опера мусигисини дүңја мусиги сәнәти наилијәтләри сәвијәсинә галдыран «Короғлу» операсында чатды. Фолклора иснад верилмәсиндәи, һазыр муғам—импровизасија формаларындаи икитлаб едәк Ү. һачыбәјовуи классик операның бәдиәи васитәләриңи Азербайҗан халғының мусиги-поетик фолклору вә ситәзини һәјатә кечирди. «Короғлу» һәқиқи бәстәкарың әң бөјүк әсәриди. һәм дә Азербайҗан мусиги сәнәтинин мусигидәи мүтәрәғги тенденсијалары әкә етдириң, үмүкнәтлә, мусиги сәнәтинин бү-нөврәсини гојан әсәриди вә бәстәкарың җарадычылығын әң мүкәмәд нүмунәсиди.

Ү. һачыбәјовуи фолклор милли ән'әнәләриң җарадычылығла үмүкнәтләдириб үмүкнәтлә әһәмијәтләи әсәрләр җаратмағла дүңја мусиги классикасының наилијәтләриңи зәңкиләшдириди. Гәрә Гәрәјев «Короғлу» операсы һағғында јазыр-

ды ки, «Өзүндә бөјүк җарадычы шәхсијәтнин изини дашыҗан бөјүк бир әсәр җаранды ки, һәмнин әсәр хәлли дәрәҗәдә милли, көкүнә көрә милли иди. Бу әсәр о заманлар әсә вә чәсарәтләи јениликчилик демәк иди. Јерн кәлмишкәи, елә иди дә бу принцип—милли хүсусијәтләри дахилдәи ашкәр етмәк, сәһи үзрә сүрүшүб кечмәмәк өз апарычы әһәмијәтнин сахламыр».

«Короғлу» операсы Азербайҗан милли операсының гаршысында дуран әң актуал вәзифәләрдәи бирлип—Европа опера формаларының җарадычылығла мәнмисәнилмәсин вә онун Азербайҗан сәнәсинә тәтбиғиниң тәһлилнә җардым етди. «Короғлу» операсының җарадылмасы сонраки нәсилләрдәи олан бәстәкарларыңи јени җарадычылығ наилијәтләриң үчүн перспективләр ачды. Азербайҗан мусигисиниң әсәси халг сәнәтиндәи гојулмуш ән'әнәләриңлә дүңја мусиги мэдәнијәтниниң тәчрүбәсиниңи үзәи сурәтлә мәнмисәнилмәсин вә фәал тәтбиғиниңи го-вушмасына әсәсләнән икитлаб јолуи мујәјјәнләшдириди.

Ү. һачыбәјовуи Азербайҗан халғының мә'нәви һәјатында мүстәсна јер тутду. Онун җарадычылығының јүкәк бәдиәи әһәмијәти Азербайҗан мусигисиниң бүтүн сонраки икитлабы үчүн һәјати әһәмијәт дашыҗырды вә Азербайҗан совет бәстәкарлары үчүн бәдиәи ән'әнәләр мәңбәји олды. Азербайҗан бәстәкарлығ мәктәби дүңја мусигисини сәнәсинә бир сира истә'дәдләи, парлағ җарадычылығ фәрдијәтнинә малик, милли ән'әнәләрә әсәсләнән вә мүдәсир бәстәкарлығ җарадычылығының габағчыл методларына јијәләнмиш бәстәкарлар верди. Азербайҗан бәстәкарлары өзләриңниң реалист җарадычылығларында Ү. һачыбәјовуи ән'әнәләриңи давам етдирәрәк идеја мәзмунунә көрә габағчыл, сәсләнмәсинә көрә мүдәсир, милли вә дүңја бәдиәи мэдәнијәтниниң әң јакшы ән'әнәләриңә мөһкәм әсәсләнән ичмәсәнәт җарадылмасы үчүн доғру јоллар тапдылар.

Нәзәри гәјдләр

А. СӘҺҺӘТИН УШАГ ШЕ'РЛӘРИ ҺАҒҒЫНДА

Валидә БАЛАЈЕВА)

Сима ҺӘТӘМОВА)

С. М. Киров адына Азербайҗан ДБТИ-нини мүәллимләрн

Азербайҗан ушаг әдәбијәтниниң әң көркәмли нүмәјәндәләриңдәи бири А. Сәһһәт олмушдур. О, өзү-пүн орижинал әсәрләриңи илә Азербайҗан ушаг әдәбијәти хәзинәсини зәңкиләшдириди.

А. Сәһһәт (1874—1918) ушағлығын Шамаһыда кечирмиш, илк тәһсилниң дә Шамаһыда алмишдур. 1906-чы илдә Шамаһыда тәшкил олунмуш реални мәктәбдә дәрәҗәп А. Сәһһәт шакирдләрдәи аң дилли дәрнәи марағ вә һәвәс ојатмаға чалышмышдыр.

Азербайҗанлы башға демократ-маарифчи јазычылары киңи А. Сәһһәт дә аң дилли дәрнәи мәһәббәтлә севмишди. О, аң диллиңи көзәллијәтиңи кичик ушағларә ашыламаға чох бөјүк сәј кәстәриди. А. Сәһһәт дәрк едириди ки, ушаға аң диллиңи севдирмәклә вәтәнә вә халға мәһәббәт һиссини дә тәлғин едә биләр. Сәһһәт елнин әһәмијәтнини баша дүшмәјән, диллиңи, вәтәниниң гәдриңи билмәјән ушағларә бу дилли тәдриңи етмәјә чалышмыш вә бу јолдә «һәјатини чүрүтмүш», төһмәтләрә мә'руз галмышдыр. Бу барәдә 1914-чү илдә Фирудин бәј Көчәрлијә јаздығы мәктүбдә охујурут:

«Түркүк, исламлығ илдивәси илә, Өз диллиңи билмәк мәтәјән јохдур. Әчибәи руһунуңи һавәси илә, Вәтәнин, милләтнин севәи јохдур. Аталар вермәјәр һеч әһәмијәт, Сәлимүш ошлардә һисс-миллијәт...»

Көрүндүјү киңи, А. Сәһһәт чох чәтин шәраитдә вәтән өвладларына көзәл, шириңи дил олан аң диллиңи өјрәтмәјә чалышмышдыр.

А. Сәһһәт бир маарифпәрвәр киңи Шамаһыда кәңчләриңи тәлим-тәрбијәскә чидди мәшғул олмуш, онларыңи маарифләнмәсинә бөјүк чәһд кәстәриди.

XX әсриңи башланғычында Азербайҗанда маариф сәнәсиндә әмәлә кәлән чанланма вә мәктәбә бөјүк еһтијәчлә әлағәдар оларәг бир сира габағчыл јазычылар өз әсәрләриңдәи маариф, әхлаг, тәрбија мәсәләләриңнә дә кәшиш јер веририди.

А. Сәһһәт бөјүк шаир Ә. Сабирлә Шамаһыда «Рус-татар» мәктәби ачмағ истәјир вә бу мәғсәдлә 1908-чи илдә Бакија кәлир. Лакиңи буна мүвәфғәг ола билмир.

Дөврүн маарифпәрвәр јазычыларыңдәи олан А. Сәһһәт јалныз мәктәбдә дејил, мүјәјјән мә'нада әдәби җарадычылығында дә бир мүәллим олмушдур. Онун ушағлар пә кәңчләр үчүн јаздығы бәдиәи әсәрләриңниң бөјүк тәлим-тәрбијәви әһәмијәти вардыр.

Мүәллим А. Сәһһәтиңи ејни замандә Азербайҗан мәктәбләриңи үчүн бөјүк еһтијәч дујулан јени дәрслик-ләр җарадылмасы мәсәләләриң дә дүшүндүрдү. О, 1909-чү илдә М. Маһмудбәјовуи билликдә «Јени мәктәб», «Үчүнчү ил» адлы дәрслик-ләр јазыр. Башға китаблардаи фәрғли оларәг бурада чоғрафија, тәбиәт, анатомија елмләри һағғында мәктәбә, аиләјә, елмә вә сәир әхлаг-тәрбијәви мәсәләләрә даир әјрә-әјрә марағлы фәсилләрлә бәрәбәр, һәм дә Азербайҗан вә рус классикләриңниң әсәрләриңдәи нүмунәләр верилмишди. Дәрслијә

эсэрләрндә бәзә язда, јајда тәби-
әтин шылтаглығын, пажыда, гыш-
да јатмаға һазырлашан тәбиәтин
мүркүләдијини көрүрүк. Белә ше'р-
ләрдә мәгсәд кичик охучуја тәбиә-
тин сирләрини өјрәтмәк, она мәһәб-
бәт һисси ојатмагдыр. Тәбиәт вур-
гужу олаи шаир өзүнүн тәбиәти тә-
рашһүм едәи ше'рләрилә кифәјәт-
ләһмәһиш, башга халгларын шаир-
ләрини тәбиәтә һәср етдикләри

ше'рләрини дә Азәрбајчан дилинә
тәрчүмә едәрәк, ушаглара чатдыр-
маға чалышмышдыр.

А. Сәһһәтин эсәрләриндә бу күн
дә өз әһәмийәтини итирмәјән дәјәр-
ли фикирләр чоҳдыр.

Шакирдләрин А. Сәһһәтин ушаг-
лар үчүн јаздығы эсәрләрини
охунмасынын тәшкили бөјүк тәрби-
јәви әһәмийәт кәсб едә биләр.

ДИЛИМИЗИН ЛҮГӘТ ЗӘНКИНЛИЈИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Дәтиф КӘРИМОВ

филолокија елимләри һәм Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилиик
Институтунун елимишчиси

Мүасир дөврдә елмләрин дифферен-
сијасја (парчаланма) вә интегра-
сијасы (говушмасы) илә әләгәдар
олараг јени тәдгигат сәһәләрини
формалашмасы, бу вахта гәдәр бә-
шәријјәтә балли олмајән ихтира вә
кәшфләрин едилмәси, һәмчинин тә-
биәт вә техника елмләрини гаршы-
дығлы әләгәспини күчләһмәси јени
мәфһумларын вә бу мәфһумлара мү-
вәфиг термин-сөзләрин јаранмасы-
на сәбәб олур. Мадди вә мә'нәви һә-
јәтымызын бүтүн сәһәләриндә баш
верән чидди соснал дәјишикликлә-
рин—елими, техниканын, мәдәниј-
јәт вә иғтисадийәтымызын сүр'әт-
ли иккишафы бирбаша вә ја дола-
јысилә дилдә өз әксини тапыр. Ди-
лимизин иккишаф процесини излә-
дикчә мүәјјән олунур ки, ән чоҳ дә-
јишиклик дилин лүгәт тәркибиндә
баш верир.

Бүтүн зәңки дилләрдә олдуғу
кими, Азәрбајчан дилинин дә лүгәт
тәркиби данм һәрәкәтдә, иккишаф-
дыр. Бу һә өз һөввәсиндә Азәр-
бајчан дилинин тә'сир вә еһтива да-
ирәсини даһа да кеһишләһмәсинә,
онун ичтиман функцијасынын, ип-

формасијадашыма гүдрәтинин арт-
масына имкан јарадыр. Шакирдләри башга салмаг лазым-
дыр ки, јени сөзләрин—неолокизм-
ләрин јаранмасы, мүасир дөврдә
елими-техники тәрәггини кеһиш
вүс'әт алмасы, һәјәтымызда баш
верән соснал дәјишикликләргә бағ-
лыдыр.

Мүасир дөврдә бир нечә сәнәт,
пешә вә ихтисаслар интенсив шә-
килдә тәкмилләшир. Мүхтәлиф пе-
шә сәһибләрини бирликдә көрдүк-
ләри иши инди бир шәхс дә ичра
едә билир. Әкәр әввәлләр пәмбыг-
чылыг рајонларында бир трактора
һәм тракторчу, һәм дә механик тәһ-
ким олунурдуса, инди бу ишдә бир
шәхс, јә'ни сүрүчү-механик чалы-
шыр. О һәм тракторчу, һәм дә ме-
ханик вәзифәләрини јеринә јетирир.
Әгли әмәклә физики әмәјин һәм-
әһәңклијини ифадә едән бу мүтә-
рәгги үсул, һәм кәнд тәсәррүфатын-
да чалышан ишчи гүввәсинә гәһә-
әт едир, һәм дә ишин сүр'әтини ар-
тырыр. Зәрури олараг бир сыра са-
һәләрдә јени термин-сөзүн, мәсәлә,
сүрүчү-механик сөзүнүн јаранмасы

тракторчу сөзүнүн ишләһмә дәирә-
сини мәһдудлашдырды. Бу гәбилдән
олан гајнагчы-дәмирчи, сүрүчү-са-
тычы, сүрүчү-һәзәрәтчи, јығым-һәг-
лијјат, тарла-мағаза вә с. киһи сөз-
ләри дә мисәл көстәрмәк олар. Елә-
чә дә бир сыра идарә вә тәшкилат-
лардә сүпүркәчи сөзү «техники иш-
чи» ифадәсилә әвәз олунур ки, бу
һәмнин сөзүн тәдричәи дилимизин
пәссив лүгәт фондуна кечмәспинә шә-
раит јарадыр. Бу, дилдәки евфе-
мизмә бағлыдыр.

Алимләрин һесаблаһмаларына кө-
рә мүасир дөврдә елими-техники на-
илијјәтләрини мүхтәлиф ели сәһәлә-
ринә, хүсусилә ичтиман елмләрә
тәтбиғи кәһишкә онларын иккишафы-
ны сүр'әтләһдирмиш, ејин заманда
бир чоҳ елмләрин бә'зи мәсәләләри-
ни дә евфемистик дәјишиклијә уғ-
ратмышдыр.

А. И. Полтораски бу проблемә
һәср олунмуш тәдгигатында јазыр
ки, бу јахыһларадәк дилимиздә
олан «золотуха», «грудија жаба»
«разрыв сердца» ән горхулу хәстә-
ликләрдән сајылырды. Онлары «ди-
атез», «стенокардија», «инфаркт»
сөзләри дилимиздән чыхарды. Әлә-
ләт һәмнинә демәк лазымдыр ки,
«разрыв сердца—инфаркт» сөзлә-
риндә сон сөз тиббин үстүнлүјүнә
дәләләт едир. Демәли, ајры-ајры
ели сәһәләрини иккишафы дилин
иккишафына тә'сир көстәрән амил-
ләрдән бири кими өзүнү көстәрир.
Садаладығымыз фактлардан кө-
рүндүјү кими, јени сөзләр соснал тә-
рәгги илә, зәрури еһтијачла әләгә-
дар јаранмышдыр ки, буну да ша-
кирдләрин һәзәринә хүсуси чатдыр-
маг лазым кәһир ки, онлар чәмиј-
јәтимизин иккишафыныг дил факт-
лары фонунда әјани шәкилдә көр-
сүнләр.

Сон бир-ики онилликдә чәмијјә-
тимиздәки соснал мүнәсибәтләргә
бағлы бир сыра јени сөзләр јаран-
мышдыр ки, бунларын бир гисми
мөвчуд алынма сөзләри әвәз едир.
Мәсәлә: әср—јүзиллик, с'лан—
билдирмиш, мәбунијјәт—динчәлиш,
тәдгигат—арашдырма, тормоз—әј-
ләч, путјовка—јоллајыш вә с. Бу

сөзләрдән бә'зиләри дилдә паралел
ишләһир, бә'зиләри һә өз јерини
јени сөзләрә вермишдир. Фикри-
мизчә, јени сөзләрин дилдә мөһкәм-
ләһдирилмәси бахымындан, мүәл-
лимләр белә сөзләрин лүзумуну хү-
суси гејд етмәли, јени сөзләри мүәј-
јән чалышма вә тапшырыгларла
мәһимсәтмәлидирләр. Дикәр тәрәф-
дән шакирдләрә башга салмаг ла-
зымдыр ки, лүгәт тәркибинин икки-
шафында үмумхалг дили вә диа-
лектләрини дә ролу бөјүкдүр. Онлар-
дан әдәби дилимизә хејли сөз кеч-
мишдир. Һал-һазырда әдәби дили-
миздә ишләһилән илғым, кәсмик,
һама, чөлчү, аранчы вә с. киһи сөз-
ләр бу гәбилдәһдир.

Мә'лумдур ки, һәр бир јени мәф-
һум јени сөзлә адланса, онда лүгәт
тәркибинин һәдсиз кеһишләһмәси-
нә сәбәб олар. Сөз јарадычылығы-
нын лексик-семантик үсулу лүгәт
тәркибинин һәддән артыг кеһишләһ-
мәсини тәһзим едир.

Мүхтәлиф амилләрин тә'сирини ал-
тында бир сыра сөзләр семантик дә-
јишиклијә мә'руз галыр. Бу дәји-
шиклик өзүнү ики шәкилдә тәзаһүр
етдиряр: 1) сөзүн мә'насынын ке-
һишләһмәси шәклиндә, 2) сөзүн мә-
насынын даралмасы шәклиндә.

1. Бүтүн мөвчуд варлыглар кими,
сөз вә онун мә'насы да данма дәји-
шир, иккишаф едир. Лакин бу про-
сес һәмнинә мүәјјән шәраит вә дөвр-
лә әләгәдар олур. Мүасир дөврдә
сөзләрин мә'наларынын мүәјјән дә-
јишиклијә уғрамасынын әсәс сәбәб-
ләриндән бири елими-техники тәрәг-
ги дөврүнүн мүәјјән соснал дәји-
шикликләри илә бағлыдыр. Ашағы-
дакы нүмунәләрә һәзәр салаг:

1) Сүләлә—Пәһләвиләр сүләләси
(көһнә мә'нада); фәһлә сүләләси,
әкинчи сүләләси, әмәк сүләләси
вә с.

2) Фәтеһ—Тејмурләһк фәтеһдир
(көһнә мә'нада); кәһнәти фәтеһи,
сәнәт фәтеһи, Хәзәрин фәтеһи вә с.

Көрүндүјү кими, бу сөзләр өз ил-
һә мә'насынын дәјишик инди тама-
һилә јени мә'на вә мәзмунда ишлә-
һир. Бир груп сөзләр һә өз әввәл-

ки мәнәларын сакламагга јени, алава мәнә алмыш ва мәнәча кенитшләмишдир. Нүмунә үчүн мајак сөзүнә нәзәр јетирәк. Мајак океан ва дәмәләрлә истифадә олунан, кәмләрин кедим-калшини низма салмаг үчүн ишләдилян тәнизләјичидир. Бу сөз һазырда габагчыл әмәк адамларынә ишарә етмәк мәг сәди илә дә ишләнир; мәсәлән, заводмузун мајакы, бригадынә мајакы ва с. Бу типли мисалларын сәјини артырмаг да олар. Белә фактлар әсасында шакирдләрә изаһ ет-

мәк ләзимдыр ки, һәмни сөзләрдә объектә мүнәсибәт олдуғу кими галмыш, онлар јалпыз мұхтәлиф мәзмун алмышлар.

2. Дилдә бу вә ја башга сөзүн мәнәсы кенитшләдији кими, бәзи сөзләрин мәнәсы кет-кедә даралыр. Мәсәлән, мешшан сөзүнү көтүрәк. Артыг өлкәмиздә мешшан тәбиәтли тәбәгә Јохдур, јалпыз тәк-түк мешшан һәјәты кечирән адамлар вар. Буна көрә дә сөз «тәбәгә, зүмрә» мәнәсиндән «мәнәви гијмәт» мәнәсына кечмишдир.

Консултасија

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1 «Үзәринә» сөзүнү тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

Суал 2 «Бир гәдәр чајдан узаг, од галамыш дагда чобан» чүмләсиндә «дагда» сөзү «бир гәдәр чајдан узаг» бирләшмәсини (бир зәрфлијини) алаваһи һесаб етмәк олармы?

Суал 3 «Һәмкар», «Һәмдәм» сөзләрини тәркибиндә «кар» вә «дәм» мұстәгил сөз олмасына бахмајараг, мәнчә, гејри-мәһсуллар сөздүзәлдичи шәкилчи фуяксијасында чыхыш едир. Бу гәһәәтм дүзкүндүрмү?

С. Севдималыјев — Губадлы рајоғу, Фәрчан кәнд орта мәктәбинини мұәллими.

Ч а в а б 1. Һәр шејлән әввәл нәзәрә әмәг ләзимдыр ки, грамматик тәһлил үчүн дидактик материал сечмәјин дә өз принципләри вар. Елә сөзләри тәркибинә көрә тәһлил чәлб етмәк ләзимдыр ки, онларн мұасир дил бахымындан мәнәли һиссәләринә ајрмаг мүмкүн олсун. Бу мәнәлдән «үзәринә» сөзү әслиндә хәрактерик нүмунә дејил. Ону үз-әр-и-нә шәклиндә морфем-

ләринә ајрмаг дүзкүн олмаз. Белә парадоксал вәзијәтләр гаршыја чыхдыгда етимоложи тәһлил мұрағат етмәк ләзим кәлир. Орта мәктәбдә бу тәһлил нәвүндә дә јери кәлдикчә истифадә олунур. Лакин бу нөв тәһлилин шакирдләр јох, әсәсэн, мұәллим апарыр. Әзүрә о ләман ки етимоложи тәһлил сөзүн мәнәсиндә вә ја јалпышыны дәрк етмәк ишинә көмәк көстәрмиш олсун.

Үзәринә (үзәрилдә, үзәриндән) сөзү дилчилик әдәбијатында (Мұасир Азәрбајчан дили, II чилд, «Ели» нәшријаты, 1980, сәб. 418) көмәкчи адлар — гошма хәрактерли көмәкчи ислмләр сырасына дахил едилмишдир. Мәкәни һал шәкилчиси (јөклүк, јерлик, чыхышыг) гәбул етмәклә нитгдә һәмншә грамматикләшмиш формада ишләнир. Үзәри(ндә) сөзү гәдним дилимиздә «үзгәрә» («үзгәри») шәклиндә ишләнишидир. Тәхминән ејни гәбилдән олан дымшары («дышгары»), Јухары («Јухгары»; Јук-гары») вә с. сөзләрдә дә «гары» үнсүрү вахтилә шәкилчи олмуш вә јөклүк

һалы билдирмишдир. Чох еһтимал ки, бу кими сөзләрини мұасир дилимиздә јөклүк һал шәкилчиси гәбул етмәдән дә јөклүк һалын грамматик мәнәсини ифадә етмәси онларин мәнә һәмни «тарихи тәбиәтиндән» ирәли кәлир; мұғәјисә едәк: ичәри кечмәк — ичәријә кечмәк, Јухары галымаг — Јухарыја галымаг вә с. Ирәли («илгәрә»), ора, бура сөзләринин дә ејни хүсусијәтә малик олмасы буларда икинчи үнсүрүн вахтилә јөклүк һал шәкилчиси олдуғуну сөјләмәјә әсәс верир.

Бүтүн бу мұрәккәблијинә көрәдир ки, орта мәктәбдә үзәринә сөзүнү вә бу типли дикәр сөзләри тәркибинә көрә тәһлил чәлб етмәк мәг сәдәүјгүн дејил. Лакин шакирдләр буна мараг көстәрәләрсә, мұәллим јалпыз етимоложи тәһлилә әспәланимәлдыр ки, бу да ондан (мұәллимдән) мұвафиг һазырлыг тәләб едир.

Ч а в а б 2. «Бир гәдәр чајдан узаг, од галамыш дагда чобан» чүмләси поетик ифадәдир. Ону синтактик тәһлил етмәк үчүн лингвистик експеримент пријомундан истифадә етмәк, һәмни чүмләни илк нөвбәдә, нечә дејәрләр, нәср чүмләсинә чевирмәк ләзимдыр: Бу әмәлијаты, әлбәттә, елә апармаг олар ки, «бир гәдәр чајдан узаг(да)» бирләшмәси «дагда» сөзүнүн алаваһи кими сәсләнәр: Чобан дагда — бир гәдәр чајдан узагда од галамышды. Лакин, мәнчә, бу, шаһрини јаратдығы пејзажа о гәдәр дә ујғун дејил. Һәмни ифадәни бу чүр баша дүшмәк даһа дүзкүндүр: Чобан бир гәдәр узагда (узаг тәрәфдә) дагда од галамышды, Јахуд Чобан чајдан бир гәдәр узаг (узаг олан) дагда од галамышды. Шаһрини ифадәсиндән бу чүр нәтичә чыхартдыгда, ајдын мәсәләдир ки, «бир гәдәр чајдан узаг» бирләшмәсини «дагда» зәрфлијинини алаваһи кими дәрк етмәк дүзкүн дејил.

Ч а в а б 3. «Һәмкар», «Һәмдәм» сөзләриндә «Һәм» вә «дәм» компонентләрини шәкилчи һесаб етмәк дүзкүн дејил. Мұасир дил бахымындан (синхроник бахымдан) бун-

лар сәдә, етимоложи диакроник бахымдан нсә мұрәккәб гурулушлу сөзләрдир. Һәм морфемн фарс дилиндә шәриклилик билдирән өи шәкилчиси дир. Бизим дилимиздә нсә о, һәм бағлајычы, һәм дә мұрәккәб сөзләрин тәркибиндә көк сөз кими («ејин», «биркә» мәнәларын-дә) ишләнир; мәсәлән: Һәмшәһәрли, Һәмјерли, Һәмфикир вә с. Һәмкар сөзүндә кар морфемн фарс дилиндә «иш» мәнәсини, Һәмдәм сөзүндә нсә дәм «нәфәс», «ағыз» мәнәларын билдирир. Нәзәрә алмаг ләзимдыр ки, Һәмкар сөзүндәки кар морфемини сәнәткар, зүлмкар, пешәкар, тәшәббүскар вә с. сөзләрдәки кар морфемн илә ејниләшидирмәк олмаз; бу сөзләрдә -кар фарс дилиндән алынма сөздүзәлдичи шәкилчидир. Өзү дә мәнә алынма олдуғу үчүн гејри-мәһсуллардыр.

Су а л. Мәлим шакирдләринини Азәрбајчан дилиндән бир јохлама, бир өјрәдичи вә бир дә сә тапшырыг дәфтәрләри вар. Белә һалда 1, 2 нөмрәли дәфтәрләр сахламаға еһтијаж вармы? Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан јохлама јазылары ејни дәфтәрдә апармаг олармы?

Г. Рүстәм ов — Мардакерт рајоғу, Хатынбәјли кәнд мәктәбинини мұәллими.

Ч а в а б. «Шакирдләрини ишфаһи вә јазылы нитгләринә, дәфтәрләрини апарылмасы вә Јохланмасына верилән ваһид тәләбләрдә ачыг көстәрилмишдир ки, IV— VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрини дөрд дәфтәри олмәлдыр; булардан үчү өјрәдичи јазылар, бири нсә јохлама ишләри үчүн ајрылмәлдыр. Нитг пәкишафы үзрә өјрәдичи јазылар (ифадә, ишшә) үчүн бир, елдә вә синифдә апарылан өјрәдичи јазылар (чалышмәлар, гејдләр, схемләр вә с.) үчүн нсә 1 вә 2 нөмрәли дәфтәрләр ајрылмәлдыр. Бунула јанашы, мұәллимә иштијаж верилмишдир ки, о. 1, 2 нөмрәли дәфтәрләр әвәзинә, јалпыз бир дәфтәрлә дә кифәјәтләнә биләр, бир шәртлә ки, «Ваһид тәләбләрдә» көстәрилдији кими, шакирдләрин

сәлә вә сөнәфдә аларылап бүтүн яз-
зы ишләргәнә вахты-вахтыда
[сөйләнгәнә тәһин етә]. 1, 2
сөнәфдә дәфтәрләп әһилдә бар дәф-
тәрләп—бар мәгсәд үчүн нәзәрдә ту-
тулган дәфтәрләрдир. оларда ша-
кирдләп ев вә сөнәф ишләргәнә је-
рликә [етирердәр. Бирә шакирдләп
дә гәләндә, әһилдә мұаллимә
әһилдә олур ки, о, ев вә сөнәф иш-
ләргәнә [охлаја вә әв әһилдәлилә-
ргәнә гәһилдәлиләргәнә баләкә. Демәк,
1, 2 сөнәфдә дәфтәрләргәнә сәһлә-
мәсә јалһи мұаллимә ишәһи
әһилдәлиләргәнә баһимәкдә нәзәр
дә тулулмушдур.

Бирә һалда ки, сөнәф вә ев ишлә-
ргәнә ејәһ бар дәфтәрдә аларылар,
ајдыһ мәсәләдәр ки, ев тапшырыл-
дыһ үчүн күсүсә дәфтәр ајырмага
һеһ бар ејәһәһ гәһимә. Аһи ев
тапшырылдыһ дә өјрәдигәһ јазы-
лардан ебарәт олур.

Өјрәдигәһ ифадә вә икәһ јазылар
үчүн күсүсә дәфтәр ајырылар вә он-
лар мәктәбдә сәһләмә.

Тәһиләтдә көстәрилар ки, «Аһи
дәһи, Азәрбајҗан дәһи, әдәбијјәт,
руһ дәһи... үзрә јохләмә ишләргәнә кү-
сүсә дәфтәрдә аларылар вә булар
бар ел мұдәттәкә мәктәбдә сәһлә-
мәмә». Демәк, бурада јохләмә јазы-
лары күсүсә дәфтәрдә
ишәргәнә һаггында көстәриш вери-
лар. Мәкәр Азәрбајҗан дәһи вә әдә-
бијјәтдәһ јохләмә јазылары ејәһ бир
дәфтәрдә аларылар күсүсә дәфтәрдә
(јәһи јохләмә јазылар үчүн ајырыл-
мыш дәфтәрдә) аларылар демәк де-
јәһи? Бу, белә дә олһалдылар. онә
кәһә ки: 1) Азәрбајҗан дәһи вә
әдәбијјәт фәһиләргәнә ејәһ мұаллимә
тәһилә едир; 2) әдәбијјәтдәһ аларылар
јохләмә ифадә вә ишәһлар
дә баләһәһтә Азәрбајҗан дәһи вә
әһилдәлиләргәнә.

Су а я. Ашагыдакы чүмләһи гу-
рулушча тәһиләһи колләгалары
грасында чиддә мұбаһисәјә сәбәб
олмушдур:

«Кәһи ки, халһи үзүнә шах ба-
ха билмәдә, әләсә јажшыдылар».

Сәһи, бу чүмлә һеһә тәһилә
едилмәлидәр?

Һ. Әһилдә — Исмајилли рајону.

Гараја кәһи мәктәб-
һи мұаллимә.

Чаваб. Азәрбајҗан дәһилдә та-
бәһи мұрәккәб чүмлә конструкција-
лары чох мұтәһилә вә рәһиләри-
лар Орта мәктәбдә буларылар әһи-
ләг бир гәһи һаггында шакирдлә-
ра нәзәр биләкәһи вериләр. «Кәһи
ки, халһи үзүнә шах баха бил-
мәдә, әләсә јажшыдылар» конструкци-
јаһи чүмләһи үзәриндә синтак-
тик тәһилә аларылаһи програһи
гәһилдәһи вә сәһләһи мұдәһилдәһи,
јәһи ки, еффеһилә һәһилә вәһи бил-
мәдә, Ләһи шакирдләр буһи мәрәг
көстәрдәһи, шүбһәһи ки, мұаллимә
мәсәләһи үстүндәһи кәһиләһи.

Көстәрилар чүмлә тәһилә будаг
чүмләһи табәһи мұрәккәб чүмләһи
типләриндәһи биридир. Орада бәһи
чүмләһи бир һиссәһи («Кәһи ки») бу-
даг чүмләһи («халһи үзүнә
шах баха билмәдә») әһилдәһи кәһиләһи.
Оһи сәһи чүмләһи чевирдикдә
мүәһилдәһи етмәк чәһилә дејил ки, бу-
даг чүмлә бүтүлүкдә тәһилә киһи чы-
һиш едир: «Халһи үзүнә шах баха
билмәдәһи киһи әләсә јажшыдылар».

Су а я. Мәһилдәһи ки, шакирдлә-
ра јазы мәдәһилдәһи вәрдәһилдәһи
аһилдәһи тәһилә тәрбијә әһи-
ләһилдәһи чох бәһилдәһи. Тәһилдәһи ки,
бу ишдә бәһи мұаллимәһи гаршы-
һиә чох бәһилдәһи чәһиләһи чыһиш.

Шакирдләр мұтәһилдәһи рәһилдәһи ди-
јирчәһи гәһилдәһи истифадә
едирләр. Өзү дә елә гәһилдәһи
ки, пәһилдәһи кәһилдәһи олур,
пис јазылар. Нәһилдәһи шакирдләри
хәһи кәһилдәһи тәһилдәһи ча-
ваб верилар, оларылар дәфтәрләри-
дә үһилдәһи сәһилдәһи, хәһи
кәһилдәһи рәһилдәһи јаранылар вә с.
Бу мәсәлә вә әһилдәһи ашагыдакы
киһи суала чаваб вермәһилдәһи хә-
һиш едәрдим.

1) Шакирдләр дијирчәһи гәһилдәһи
јанәһи, мұрәккәбдәһи долдурулар
автомат гәһилдәһи дә истифадә едә
биләрдәһи? 2) Олар һансы рәһилдәһи
гәһилдәһи, о чүмләһи мұрәккәб-
дәһи истифадә етмәлидирләр?

Р. Ејәһилдә — Товуз рајону, Гәһи-
ләһи кәһи мәктәбһи
мұаллимә.

Чаваб. Мәһилдәһи ки, һәлә 15
ки буһилдәһи нәһилдәһи мәктәб-
ләрдәһи дијирчәһи гәһилдәһи исти-
фадә едәһилдәһи һаггында төһилдәһи
вериләрдир. Сәһилдәһи оһи белә
гәһилдәһи иһи дә чох заман лә-
һиһи кәһилдәһи чәһилдәһи вермәһилдәһи,
һәһилдәһи, гаршыја мүәһилдәһи чәһилдәһи
лиқләр чыһара биләр.

Вәһилдәһи вә шакирдләрә мәһилдәһи
һәһилдәһи кәһилдәһи ки, һәһилдәһи
лиқдәһи кәһилдәһи ниһилдәһи сәһилдәһи
ләр әһилдәһи етмәјә һәһилдәһи олсулар. Нә-
һилдәһи әһилдәһи ки, дијирчәһи
гәһилдәһи јажшы истифадә етмәк
үчүн кәһилдәһи гәһилдәһи кәһилдәһи
мүәһилдәһи шәһилдәһи. Шакирд
билмәлидир ки, о, чиркәһи вә ја та-
бәһилдәһи әһилдәһи вә дәфтәриһи тә-
һилдәһи сәһилдәһи тоһилдәһи дијир-
чәһи гәһилдәһи бәһилдәһи пис јазылар,
пәһилдәһи бураһи.

Шакирдләрә автомат гәһилдәһи
дә истифадә етмәјә һәһилдәһи вериләр.
Ләһи буһи мәһилдәһи һәһи киһи ја-
һилдәһи олһилдәһи. Мүәһилдәһи сәһи
көстәрилидир ки, шакирдләри «јазы
сәһилдәһи һәһилдәһи сәһи олсулар, сәһи-
ләһи ишләһи».

Мәктәб тәһилдәһи шакирдлә-
ри әһилдәһи бәһилдәһи рәһилдәһи јазы
гәһилдәһи истифадә етмәһилдәһи
чохдал бир әһилдәһи шәһилдәһи алһилдәһи-
дылар. Ләһи бу әһилдәһи кәһилдәһи
дә формализмә, сәһилдәһи јәһилдәһи
олһилдәһи. Шакирд өз һәһилдәһи аһилдәһи
оһилдәһи гәһи, тәһилдәһи кәһи рәһилдәһи
јазы гәһилдәһи дә истифадә едә би-
ләр.

Суал 1. «Мүрәһи оһилдәһи кәһилдәһи
чәһилдәһи кәһилдәһи ирәһи әһилдәһи
дәһилдәһи чүмләһи ишләһи
«чәһилдәһи» сәһилдәһи — ма нә
шәһилдәһи?

Суал 2. VI сәһилдәһи дәрәһилдәһи
иһилдәһи, күндәһи, ајда сәһилдәһи «дәһи
шәһилдәһи сәһилдәһи шәһилдәһи
киһи һәһи едәһилдәһи. Бу, нә дә-
һилдәһи дүһилдәһи?

Н. А б д у л а ј е в а — Кәһилдәһи рајо-
ну, Гарајаһи кәһи мәктә-
бһи мұаллимә.

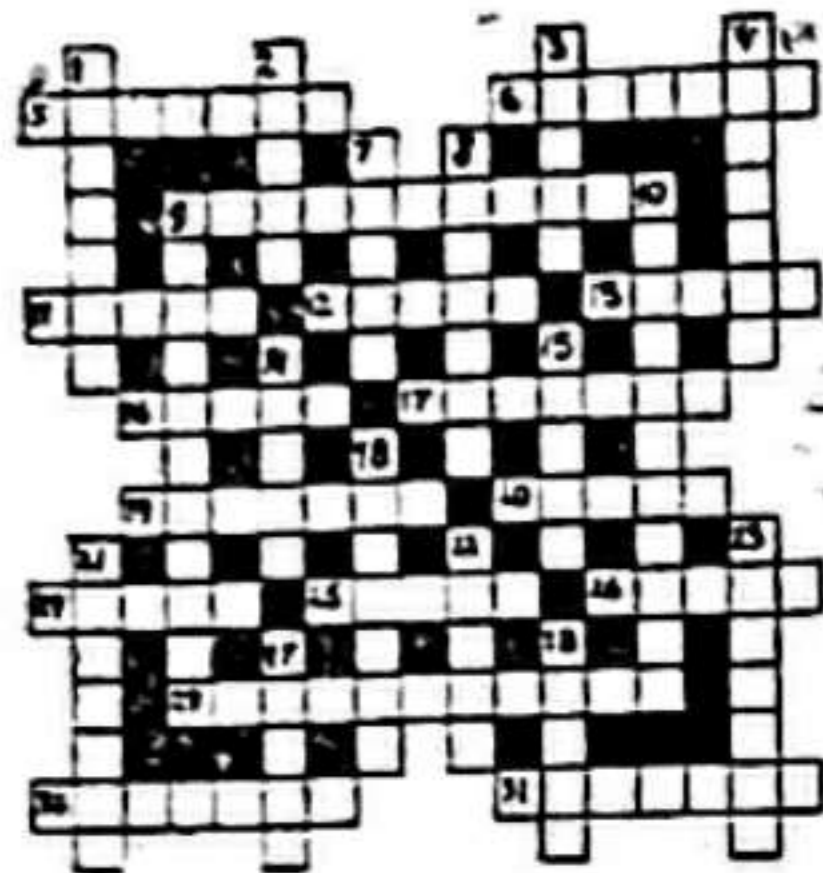
Чаваб 1. «Јазылар», «оһилдәһи»,
«чәһилдәһи» вә с. киһи сәһилдәһи «маһи»

шәһилдәһи мәһилдәһи шәһилдәһи
бир варианти киһи чыһиш едир.
Вахтыла дәһилдәһи бу шәһилдәһи
«иһилдәһи» әһилдәһи кәһилдәһи шә-
һилдәһи киһи һәһи едәһилдәһи. Лә-
һи мәсәләһи дәрәһилдәһи кәһилдәһи
дә һәһи шәһилдәһи һәһилдәһи мәһилдәһи
дәһи шәһилдәһи илә ејәһилдәһи тәһилдәһи
етдәһи һәһилдәһи чыһилдәһи чәһилдәһи
дир, Белә ки, мәһилдәһи фәһилдәһи бәһилдәһи
ләһи формасыһи мүәһилдәһи едир.
Бу баһилдәһи мәсәләһи, «кәһилдәһи»,
«әһилдәһи» мәһилдәһи илә
«кәһилдәһи», «әһилдәһи»
иһилдәһи бир-бириниһи ејәһи һә-
һилдәһи етмәк доһи олһилдәһи. Әһилдәһи
ләһи фәһилдәһи формасы, сонраһилдәһи
иһилдәһи дүһилдәһи иһилдәһи. Әһилдәһи
кәһилдәһи сәһилдәһи «маһи» шәһилдәһи
мәһилдәһи шәһилдәһи ујһилдәһи кәһилдәһи
(мәһилдәһи, оһилдәһи-оһилдәһи, чәһилдәһи-
чәһилдәһи вә с.), оһи мәһилдәһи мәһилдәһи
дәһи шәһилдәһи киһи, ујһилдәһи кәһилдәһи
сәһилдәһи (мәһилдәһи, кәһилдәһи оһилдәһи, гәһилдәһи
дәһилдәһи мәһилдәһи вә с.) фәһилдәһи
иһилдәһи дүһилдәһи шәһилдәһи киһи һәһи
етмәк ләһилдәһи.

Чаваб 2. Иһилдәһи, ајда, күндәһи, пәһилдәһи-
ләһи, гәһилдәһи вә с. киһи сәһилдәһи иһилдәһи
јәһилдәһи һәһилдәһи суалларына
чаваб ола биләр; белә ки, онһилдәһи
нәһилдәһи? јажуд һәһилдәһи? суалыһи вер-
мәк мүһилдәһи дејил. Бу һәһи о демәк-
дир ки, һәһи сәһилдәһи «дәһи» шә-
һилдәһи јәһилдәһи һәһилдәһи мәһилдәһи бил-
дирләр. Бәһи һәһи мәһилдәһи иһилдәһи
едир? Кәһилдәһи һәһи, илә, ај, күн, пә-
һилдәһи, гәһи киһи иһилдәһи, заман
зәрфләри дүһилдәһи вә онлар нә
вахт? суалына чаваб олур. Мисал-
ләһи дәһилдәһи: «Бу торпагдан
иһилдәһи һәһи мәһилдәһи көһилдәһи
мүһилдәһи», «Пәһилдәһи һәһилдәһи со-
јујур», «Дүһилдәһи ушағлары
күндәһи һәһи дәһилдәһи чәһилдәһи».
Бу чүмләһи иһилдәһи, пәһилдәһи,
күндәһи, сәһилдәһи зәрфдир, нә вәһи?
суалына чаваб олур. Демәк, «дәһи»
шәһилдәһи иһилдәһи заман зәр-
фәһи әһилдәһи кәһилдәһи, ајдыһ мәһилдәһи
ләһи ки, сәһилдәһи шәһилдәһи
вәһилдәһи дәһилдәһи.

Scanned with
MOBILE SCANNER

Кроссворд

сөрүфаты алати. 23. Нитг һиссәси
27. Рассамлыг эсәрини мөвзусузу,
јахуа планыны мүәјјәиләшдирмәк
үчүн гаралама чизкиләрлә чәкиләп
илк варианты. 28. Мәтнин илк сәт-
рини аввалиндә бурахылап бош
јер.

Солдан саға. 5. Чүмләдә
сөзләр арасында грамматик әләгә-
ниң бир типн. 6. Азәрбајчан шифа-
һи халг шә'ри 9. Конкрет бир мөв-
зуја һәср едилмиш елми тәдқиғат
эсәри. 11. Узунгүрүгла тутушула-
рын ики чинсиһи үмуми ады. 12.
Әдәбијатда мә'начә бир-бириниң
әкәв олан һәјәт ләһһәләриниң јана-
шы ишләнмәси. 13. Н. Чавдиң
«Клјаз» фәһиәсиндә сурәт. 16. Епик
жанрын шәкилләриндән бири. 17.
Ләгәләнмә, котма сөзләриниң си-
нонимн. 19. Азәрбајчан шифаһи
халг шә'риниң нөвләриндән бири
20. Түркіјә вә Иранда чај. 24. Н.
Әфәндијевниң «Ушудә билүрүм»
эсәриндә сурәт. 25. Әзәрбајжан
зычысы. 26. Чүмләдә өзүндә әввәлки
үзви конкретләшдирән вә изаһ едән
сөз вә ја сөз бирләшмәси. 29. Ав-
стрия драматургу, язчы. 30. Бир-
пәрдәли шән комедија. 31. Илк со-
вет космонавты.

Тәртиб едәнн: **Елбәји МАГСУДОВ**,
Бәбәк рәјону, Кәрмәчатаг кәнд
8-иллик мәктәбинниң мүәллими.

Јухарыдан ашагы: 1. М. Ф.
Ахундовун «Һекајәти-мүсјә Жор-
дан һәкинн-кәбатат вә дәрвиш Мәс-
тали шаһ чадүкүнү-мәшһур» эсә-
риндә сурәт. 2. Азәрбајчан шаири,
Фүзули әдәби мәктәбинниң давамчы-
сы. 3. Ч. Чаббарлының эсәри. 4. Үс-
лүб фигураларындан бири. 7. Бақы-
да нәшр едилмиш сатирик журнал.
8. Азәрбајчан ССР-дә шәһәр. 9.
Грамматиканың осас шөбәләриниң
дән бири. 10. Дахил олдуглары
чүмлә илә грамматик чәһәтдән әлв
гәси олмајан мүстәғил чүмләләр.
14. М. С. Ордубәдинниң пјеси. 15.
Көркәмли Азәрбајчан сәркәрдәси
вә сјјаси хәдими. 18. А. С. Пушкн-
һиң «Јевкени Онекин» эсәриндә су-
рәт. 21. С. Рүстәмиң «Калди кедәр»
комедијасында сурәт. 22. Кәнд тә-

МОСКВА. Кәнчләрип вә тәләбәләриниң XII Үмумдүңја фестивалы.
Шәкилдә: «Коломенскоје» Москва Дөвләт горуг-музејиндә бөјүк
Бейнәлхалг фолклор бајрамының ачылышы.

Безугу Гаскеев
Әли үчүн - 5/800/02

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.

Редактор Э. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Редаксия һејәти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев,
Ч. Әлијев, Ш. Мивајылов, Б. Нәбијев, Ә. Раһимова, А. Тәһмасиб.

Техник редактор вә корректор: Сәријја Новруз гызи.

Јылмаға верилмиш: 5.07.85 Чәпә инзаланыш: 1.10.85 Кәғыз форматы
70x108¹/₁₆—2,5 кәғыз вәреғи Кәғыз тип. № 2. Шрифт дәстя: корпус. Јүксәк
чәп үсулу. 4,5 физик чәп вәреғи. 6,1 шәрти чәп вәреғи. 6,0 үчот нәшр. вәреғи.
ФГ 20570 Сифараш 7008. Тираж 14.112.

Редаксияның үнвәни: 370000. Бәкы шәһәри, Низами күчәси. 58.
Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бәкы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-ның «Коммунист» нәшријјаты.